

NOZIM QOSIMOV

MUSIQA FOLKLOR IJROCHILIGI

G'AFUR G'ULOM NOMIDAGI NASHRIYOT-MATBAA IJODIY UYI

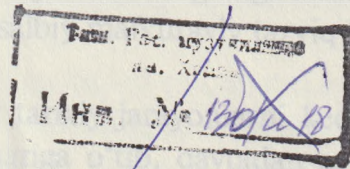

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI
O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMINI RIVOJLANTIRISH INSTITUTI

NOZIM QOSIMOV

MUSIQA FOLKLOR IJROCHILIGI

Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma

130/18

G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent — 2003

85.31
Q61

O'zbekiston Respublikasi Madaniyat ishlari vazirligi, madaniyat va san'at sohasi bo'yicha o'quv-uslubiy kengashi, Abdulla Qodiriy nomidagi Toshkent davlat madaniyat instituti hamda O'zbekiston davlat konservatoriyasi ilmiy-uslubiy Kengashi nashrga tavsiya etgan

Mas'ul muharrir: dotsent **O'. G'. TOSHMATOV**

Musiqa muharriri: O'zbekiston Respublikasi san'at arbobi: **J. SHUKUROV**

Taqrizchilar: Filologiya fanlari doktori, professor **B. I. SARIMSOQOV**

Toshkent madaniyat kolleji An'anaviy ijrochilik kafedrasi mudiri, oliy toifali o'qituvchi **G'. VAHOBOV**

Musiqa asarlarini notaga oluvchi:

O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist, bastakor **X. JO'RAYEV**

4306011800—29
Q M352(04)—2003 qat'iy buyurt, 2003

ISBN 5-635-02180-8

© Nozim Qosimov, G'afur G'ulom nomidagi
nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2003-y.

KIRISH

Borliqda ortiqcha, keraksiz narsaning o'zi yo'q. Binobarin, borliqdagi barcha mavjudotning o'z o'rnini, o'ziga xos vazifasi bor. Biroq ana shu narsalarning hammasi tarixiylik deb ataluvchi oliy hakam ixtiyoridadir. Mana shu nuqtai nazardan qaralsa, janr ham tarixiy kategoriya hisoblanadi. Chunki u cheksiz davomiylikka ega bo'lgan vaqtning muayyan nuqtasida, muayyan makonidagi kishilarning talab va ehtiyojlari tufayli vujudga kelib, ma'lum davralarda ana shu talab va ehtiyojlar so'nishi bilan iste'moldan tushib qoladi.

O'zbek xalq laparlari folklorimizning mustaqil janrlaridan biri bo'lib, u o'zining tarixiylik ildizlari bilan ancha qadimiydir. Bu qadimiylik janrning ijro o'rnini — bevosita marosim bilan aloqadorlikda yaratish va ijro etish, ijro tarzi — ikki jinsga mansub shaxslar o'rtasida aytishuv shaklida voqe bo'lishi, o'z tarkibida so'z va musiqa uyg'unligi, xoreografik hamda dramatik turga xos xususiyatlarning mavjudligi — folklorga xos sinkretizmning ishtirok etishi bilan to'la tasdiqlanadi.

Barcha janrlarda bo'lganidek, tarixiy taraqqiyot natijasida xalq laparlari ijrochilari tarkibida, ijro o'rnini va shakllarida ham katta o'zgarishlar yuz berdi. Jumladan, XX asrning 60-yillaridan boshlab to'y marosimlarimizga professional san'atkorlarning kirib kelishi, qolaversa, xalq ijrochilari repertuariga ham professional qo'shiqchilarning ko'plab o'tishi asta-sekin qizlar bazmida xalq laparlarning ijro etilmay qolishiga sabab bo'ldi. Buning ustiga, vaqt o'tishi bilan lapar ijrochilarining tobora kamayib borishi ham janrning ommaviy ijro tarziga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

O'zbek xalq laparlarning ilk tadqiqotchilari Elbek, M. Alaviyalarning bergan ma'lumotlariga qaraganda, janrning ijro doirasidagi torayishi hattoki, 30-yillarning oxirlaridan boshlab sezila boshlagan. Biroq bu torayish ijtimoiy-siyosiy hayotdagi turli-tuman voqealar oqibatida yanada chuqurlashdi va jadallashdi. Ikkinchi jahon urushining fojeasi oqibatlari nafaqat marosimlarimizning kechish tarziga, balki ularda ijro etiladigan folklor janrlari miqyosiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Milliy-ma'naviy qadriyatlarimizga nisbatan bo'lgan salbiy mafkuraviy tazyiq ham laparlarning jonli ommaviy ijrosining rivojlanishiga to'sqinlik qildi.

Xalq laparlari janri o'z boshidan mana shunday tarixiy jarayonlarni kechirayotgan bir paytda ko'plab lapar namunalari yirik san'atkorlar repertuariga o'tib, qaytadan sayqal topib, el orasida tinglanib kelindi. Tamaraxonim, Halima Nosirova, Mehri Abdullayeva, Rahima Mazohidova, Tursunoy Mamedova, Gulshod Otaboyeva kabi ko'plab yirik san'atkorlar repertuaridan mustahkam joy olgan xalq laparlari o'zlarining xalqona asoslarini, mazmunini yo'qotmagan holda ijro tarzi, ohangi va ruhida muayyan darajada o'zgarishlarga uchradi, aniqrog'i, ular san'atkorlar sayqaliga uchradilar. Mana shu tariqa o'zbek xalq laparlari ikki qismga bo'linadi. Birinchisi — ommaviy xalqona ijroga ega bo'lgan terma laparlar. Bular nikoh to'ylarining muayyan qismida omma tomonidan bir qadar ijro etilib kelindi. Ammo keyinchalik ular ham marosim amaliyotidan siqib chiqarildi. Ikkinchisi — professional san'atkorlar repertuariga o'tgan laparlar bo'lib, ular to'ylar (to'yga san'atkor taklif etilganda), bayram va sayllarda keng ijro etila boshlandi. Biroq barcha ijro aktlarida bir xil matnlarni ijro qilish oqibatida badihago'ylik yo'qoldi. Shunga qaramay bunday laparlar turli hududlarda ijro etilishi natijasida ayrim laparlarning turli viloyatlardagi variantlari ham vujudga keldi.

Hozirgi paytga kelib, to'y marosimlarida jonli lapar aytish an'anasi butunlay so'ngach, ko'plab terma laparlarni yoshlar bilmaydilar, ular turli to'plam va kitoblarda folklor arxivlari va keksalar xotirasidagina saqlanib qolgan, xolos.

Xalq o'rtasida lapar aytish an'anasi asosan so'ngan bo'lsa ham, biroq laparlarga xos badiiylik hamon barqaror saqlanib qolgan. Bunday badiiylik esa janrning qadimiyligidan dalolat beradi.

Laparlarning she'riy matnidagi ritmik-sintaktik parallelizmlar, ruhiy parallelizmga asoslangan amebey kompozitsiya, ijroda dialogik aytishuvning mavjudligi, obraz va obrazlilikning yaratilishida turlicha ko'chimlar, tasvir hamda ifoda vositasi va usullarining istifoda etilganligi janrning badiiy tarkibi va tabiatining barqaror ekanligini tasdiqlaydi.

Respublikamiz o'zining milliy mustaqilligini qo'lga kiritgach, milliy qadriyatlarimizga bo'lgan munosabatni butunlay o'zgartirib yubordi. Endilikda xalq laparlari eskilik qoldig'i yoki feodal jamiyatidan saqlanib qolgan sarqit emas, balki xalqimizning o'z ildizlari bilan qadim-qadimdan beqiyos badiiy dahoga ega ekanligini isbotlovchi nodir asarlar sifatida baholanmoqda.

Xalqning ma'naviy mulkiga bo'lgan mana shunday oqilona, insonlarcha munosabat xalq laparlarning to'y marosimlari, bayram va sayllarimiz tarkibidan yana ham mustahkam o'rin olishga yordam berdi. Bizning vazifamiz esa janrning tabiati va tarkibida yuz beruvchi har bir o'zgarish hamda hodisaning sababiyatlarini, ularning ijtimoiy-tarixiy asoslarini, estetik mohiyatini o'rganishdan iborat bo'lib qolaveradi.

XALQ LAPARLARINING JANR XUSUSIYATLARI

O'zbek xalq lirikasining janrlar tarkibi rang-barang bo'lib, ularning har biri voqelikni aks ettirish tarzi, usul va vositalari, obrazlar va badiiyligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

Laparlarga xos janriy xususiyatlar xususida fikr yuritishdan oldin mazkur janrga yaqin turuvchi boshqa janrlar Markaziy Osiyo xalqlarida ham bormi yoki ushbu janr faqat o'zbek folklorigagina xosmi, degan masala ustida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Nazariy jihatdan asrlar mobaynida yonma-yon yoki aralash holda yashab kelgan qardosh yoxud qardosh bo'lmagan xalqlar urf-odatlarida, marosim va bayramlarida, shuningdek, og'zaki ijodida o'xshash etnografik jihatlar, bir xil vazifa o'tovchi va bir xil badiiy xususiyatga ega bo'lgan janrlar mavjud bo'lishi qonuniy bir holdir. Mana shu jihatdan qaralsa, Markaziy Osiyo hududida ko'p asrlardan buyon yonma-yon, hattoki aralash yashagan qozoq, qirg'iz, turkman, o'zbek, qoraqalpoq, tojik xalqlari urf odatlari, marosimlari va og'zaki ijodida juda ko'p o'xshashliklar, ayni bir xil vazifa o'tovchi va bir xil badiiy xususiyatga ega bo'lgan janrlar mavjudligini ko'ramiz. Bu narsa mazkur xalqlarning o'zaro ta'siri oqibatida vujudga kelganligi hech kimga sir emas.

Taniqli qozoq adibi va olimi M. Avezov "salt-dastur aytislari" (marosim aytishuvlari) haqida fikr yuritar ekan, u nazarda tutgan va tahlil etgan poetik janr ijrochilar tarkibi, ijro tarzi, asar mazmuni va badiiy tuzilish jihatidan o'zbek laparlarining aynan o'zidan iborat.

Shunday fikr qoraqalpoq folklorshunoslarining ilmiy izlanishlarida ham ko'p marta e'tirof etilgan. Qoraqalpoq adabiyotida "aytis" janrini professional shoirlar ijodidagi shakllarini tadqiq etgan K. Allambergenov mazkur janrning tarixiy asoslari marosim folkloriga aloqador ekanligini alohida ta'kidlaydi. Darhaqiqat, aytishuv janrining tarixiy ildizlari juda qadimiy davrlarga borib taqalishi, hattoki, ushbu janr o'tmishda majoziy obrazlar o'rtasidagi muloqot shakllarida ham ijro etilganligini to'g'ri qayd etadi.

Lapar janriga mos keluvchi marosim aytishuvlari hattoki til nuqtai nazaridan butunlay boshqa lisoniy oilaga mansub tojik marosim folklorida ham mavjudligini va bu janr ularda "badeha" deb yuritilishini akademik R. Amonov ham alohida tadqiq etgan. U yozadi: "Badeha, odatan az tarafi du kas dar ma'rakahoi xursandy: tuyu ziyofat, ya'ne dar huzuri tomoshobinon... ijro meshavad".

Tarjimasi: "Badeha, odatda, ikki kishi tomonidan xursandchilik ma'rakalarida: to'y va ziyofatlarda, ya'ni tomoshabinlar huzurida ijro etiladi".

Uning haqli qayd etishicha, badehalarni ijro etuvchilar ikki jinsga mansub bo'lganlar, ya'ni yigit va qizlardan iborat. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan shu narsa ma'lum bo'ladiki, Markaziy Osiyoda yashovchi xalqlar og'zaki ijodi o'zbek folkloridagi lapar janriga mos keluvchi maxsus janr mavjud va bu janr ayrim turkiy xalqlarda "aytis" deb yuritilsa, ayrimlarida "badeha" deb ataladi.

Lapar janrining vujudga kelish masalasida ham folklorshunosligimizda turlicha qarashlar mavjud. Masalan, taniqli folklorshunos M. Alaviya «O'lan, lapar, yor-yor qadimda bir bo'lgan keyingi

vaqtlarda turli to'y marosimlari, har joydagi kishilarning yashash sharoitlari bilan bog'liq ravishda ular orasidagi tafovutlar kuchaygan. Ular har bir to'y marosimining ma'lum bosqichi bilan bog'lanib qolgan va mustaqil qo'shiq turiga aylangan» — deb yozadi. Professor B. Sarimsoqov esa lapar va o'lan janrlarining tarixan aloqadorligini e'tirof etgan holda har ikki janrning yor-yor janri bilan aloqadorligiga qo'shilmaydi.

Professor H. Razzoqov o'lan, yor-yor, lapar kabi to'y marosim qo'shiqlari haqida to'xtalib, mazkur qo'shiqlarning har biri mustaqil janr ekanligini qayd etib, quyidagicha yozadi: «Laparlar — xalq qo'shiqlarining bu turi asosan yigit-qiz o'rtasida ijro qilinadi. Bu jihatdan laparlar o'lanlarga o'xshab ketsalar-da, tematika, g'oyaviy mazmuni, vazni va yengil musiqiyliigi, o'zidagi yumor-satira elementlarining o'tkirligi bilan ulardan farq qiladilar».

Yuqoridagi fikrlarga tayangan holda biz yor-yor, o'lan va laparlar tarixan mustaqil janrlar sifatida yuzaga kelganlar, degan xulosaga keldik. Bunday fikrga kelish uchun biz quyidagi asoslarga egamiz.

Birinchidan, o'lan ham, lapar ham, yor-yor ham to'y marosimining turlicha qismlarida ijro etilib, o'zlariga xos vazifani ado etadilar. Masalan, yor-yorlar qiz uzatar kechasi ijro etilsa, lapar va o'lanlar «qizlar bazmi» da ijro etilgan.

Ikkinchidan, o'lanlar asosan o'tmishda ko'chmanchilik tarzini kechirgan chorvador o'zbeklar o'rtasida ijro etilsa, laparlar o'troq o'zbeklar o'rtasida aytilgan. Eng qizig'i shundaki, o'lan ijro etilgan joylarda lapar aytilmaydi yoki aksincha.

Uchinchidan, har uchala janr ham bir-biridan farqlanuvchi o'zlariga xos ijro usuli, ijrochilari va badiiylik xususiyatlariga ega. Mantiqan yondashilsa, tarixan bir bo'lgan janr keyinchalik turli ijrochilar tarkibiga ega bo'lgan, turlicha mavzu va poetik xususiyatlar kasb etgan mustaqil janrlarga ajralib keta olmaydi. Bundan tashqari, bu janrlarning ijro etilish o'rni va vaziyatlari ham keskin farqlanadi. Demak, o'lan, lapar va yor-yorlar o'zbek to'y marosimlarining mustaqil janrlari hisoblanadi.

Ma'lumki, badiiy so'z san'atida janrlarni tasnif etishning o'ziga xos tamoyillari mavjud. Ular so'z san'atini og'zaki va yozma shakllariga qarab farqlanadilar. Masalan, yozma adabiyotda janrlar hayotiy qamrov hamda poetik tizimning umumiyliigi jihatidan farqlansalar, folklorda janrlar hayotiy qamrov, poetik tizim yaxlitligi, maishiy yo'nalganlik, ijro o'rni va shakli hamda musiqa bilan aloqadorlik kabi to'rt talab asosida farqlanadi. Binobarin, lapar janriga xos xususiyatlarni belgilaganda biz ham folklorshunoslikda umumiy e'tirof etilgan ana shu to'rt tamoyil asosida fikr yuritishga harakat qilamiz.

O'zbek xalq laparlariga xos xususiyatlardan biri va eng asosiysi sifatida mazkur janrning tarixan to'y marosimlari tarkibida ijro etilishini nazarda tutmoq lozim. Chunki janrning marosim bilan genetik aloqadorligi uning og'zaki ijod an'anasida juda ham qadimiy ekanligidan dalolat beradi. Demak, laparning asosan nikoh to'ylarining muayyan bir qismida — qizlar bazmida ijro etilishi janrning tarixan mustaqil janr sifatida vujudga kelib, mustaqil taraqqiy etib kelayotganligini anglatadi. Qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz folkloridagi «aytis» janrining tarixan marosim folklori, aniqrog'i, to'y marosimi bilan bog'liqligi va asosan so'z mubohasasi shaklida kechishi, tojik folkloridagi «badeha» janrining ham ijro o'rni va bajaradigan vazifasi nuqtai nazaridan lapar bilan bir xilligi lapar janrining tarixiy asoslari Markaziy Osiyo xalqlari marosim folklorida birgina janrning turli nomlarda keng tarqalganligini ko'rsatadi. Bu xildagi to'y marosim folklori nafaqat Markaziy Osiyo xalqlari og'zaki ijodida, balki Kavkaz xalqlari to'y marosimlarida ham uchrashini ko'plab tadqiqotchilar qayd etadilar.

Demak, yuqoridagi fikr mulohazalardan shu narsa ma'lum bo'ladiki, o'zbek to'y marosimlariga mansub lapar janri bilan ham g'oyaviy, ham badiiy jihatdan bir xil vazifa ado etuvchi janr Markaziy Osiyo va Shimoliy Kavkaz xalqlarida ham qadimdan mavjud bo'lgan.

Janrning qadimiy oilaviy-maishiy marosim bilan aloqadorligi va turli xalqlarda turlicha nom bilan yuritilishidan qat'i nazar, marosim tarkibida bir xil vazifa o'tashi o'zbek xalq laparlarining tarixan faqat marosimga qiziqarlilik va shodlik, musiqiylik va jonlilik bag'ishlabgina qolmay, balki o'ziga xos magik — ritual vazifa o'tayotganligidan dalolat beradi.

Uzoq davrlar o'tishi, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tuzumlarning o'zgarishi marosim folklori tabiatida ham o'z izini qoldirishi tabiiy. Bu haqda professor B. Sarimsoqov quyidagilarni yozganda to'la haqli: «Marosim folklori tushunchasi tarixan o'zgarib boruvchi tushuncha bo'lib, davrlar o'tishi natijasida uning janrlar tarkibi o'zgarib — goh boyib, goh kamayib turadi». Biz bu fikrga to'la qo'shilgan holda shuni qo'shimcha qilib o'tishni lozim topamizki, davrlar o'tishi nafaqat marosim folklori janrlar tizimida, balki undagi ayrim janrlar tabiatida ham o'zgarishlar yasaydi. Ayrim janrlar mazmunida, ijro o'rni va tarzida muayyan kengayishlar vujudga keltirsa, ayrimlarida esa torayish, chegaralanish yuzaga keltiradi. Lapar janriga shu jihatdan qaralsa, keyinchalik uning ijro o'rni faqat nikoh to'yli bilan chegaralanib qolmay, balki katta sayllar, bayram tantanalari yoxud o'tirishlarga qadar kengaydi. Ijrochilar nuqtai nazaridan qaralsa, laparlar oddiy xalq vakillaridan tashqari professional san'atkorlar repertuariga ham o'tdi. Ijro tarzi jihatidan lapar ikki, uch yoki yakka bir ijrochi tomonidan ham aytiladigan bo'ldi. Ijro tarzi jihatidan u professional san'atkorlar tomonidan musiqa asboblari jo'rligida o'ynab ijro etiladigan bo'ldi.

Xullas, lapar janri va uning ijro etilish o'rni qay darajada kengaymasin, uning tarixan ilk vujudga kelish o'rni to'y marosimlar hisoblanadi. Shuning uchun janrning eng barqaror ijro o'rni sifatida to'y marosimi hozirga qadar saqlanib kelmoqda.

Laparlarga xos janr xususiyatlaridan biri — ularning bir-biriga zid ikki jinsga mansub kishilar tomonidan ijro etilishi hisoblanadi. Janr ijrochilari tarkibining bunday xususiyati ancha qadimiy bo'lib, u yaqin vaqtlargacha saqlanib keldi.

Bizning nazarimizda, lapar ijrochilarining qiz va yigitlardan iboratligi dual jamiyat qoldiqlaridan iborat bo'lishi kerak. Chunki bevosita urug'chilik jamiyati davrida har bir qabila bir-biriga qiz berib, qiz oladigan ikki urug'ga va har bir urug' ham o'z ichida bir-biri bilan quda bo'lish huquqiga ega bo'lgan ikki fratriyaga bo'lingan. Bir fratriyadan qiz olish uchun kuyov tomon turli xildagi sinovlarni bajargan, turli xildagi to'lovlarni to'lagan. Mana shunday ritual sinov ko'rinishlaridan biri kelin tomonning qizlari bilan kuyov tomonidan kelgan yigitlarning o'zarø so'z va hozirjavoblikda bir-birlarini sinab ko'rish sanaladi. Darhaqiqat, qizlar bazmida, ya'ni asosiy to'ydan bir kun oldin bunday lapar aytish udumi keyinchalik oddiy ko'ngilxushlik va tomosha qilish maqsadida o'tkaziluvchi an'anaviy odatga aylangan bo'lsa ham, biroq urug'chilik davrida u jiddiy ritual sinov vazifasini o'tagan. Agar mana shu sinovda yigit tomon yengilsa, ilgari kelin va kuyov o'rtasidagi oila qurish, ya'ni hozirgi til bilan aytganda, nikoh qilish to'xtatilgan. Shuning uchun ham lapar aytishga kuyov tomon sho'x, so'zga chechan, hozirjavob yigitlarni yaxshilab tanlab olib kelishgan. Oqibatda, lapar aytishuvlari va ulardan ijro etiladigan to'rtliklar mazmunan drammatizmga boy, kuchli his-tuyg'ularga yo'g'rilgan bo'ladi.

Lapar ijrochilarining bir-biriga zid bo'lgan ikki jinsga mansubligi va lapar aytish jarayonining o'zi ikki tomon o'rtasida ritual sinov ekanligini o'zbek to'ylaridagi ko'pgina udumlar ham to'la tasdiqlaydi. Ana shulardan biri qipchoq urug'lariga mansub aholi o'rtasidagi kelinni olib ketishga

o'z jo'ralari bilan kelgan kuyovni kelin turgan xonadonga olib kirish udumi mavjud. Ular bir-birlarining qo'llarini ushlashadi. Mana shunda yigitning o'z qarindosh ayollari, kelinning esa opa-singillari ikki tomonga qarab tortib, ularning qo'llarini ajratishga harakat qiladilar. Shunda kuyov imkoni boricha kelinning qo'lini bo'shatmaslikka harakat qiladi. Ammo ko'pchilikka bas kelolmagan yigit va qizning qo'llari ajraladi. Udumning mohiyatidan shu narsa ma'lum bo'ladiki, kelin va kuyovning o'zaro qo'l ushlashlari va ko'pchilik ikki tomonga kuch bilan tortganda kelin va kuyov qo'llarining imkon boricha uzilmasligi bular o'rtasidagi nikohning mustahkam bo'lish ramzidan iborat.

Bundan tashqari, juda ko'p joylardagi nikoh to'ylarida kelinni olib ketish uchun kuyovnavkarlar bilan kelgan kuyovni alohida yasatilgan uyga olib kirish paytida bo'sag'aga solingan poyandozni olish uchun astoydil tortishadilar. Chunki, har ikki tomon uchun ham poyandoz tabarruk va izzat-nafs ramziga aylanadi. Mana shu narsani tortishish ham o'zining tarixiy asoslari jihatidan ikki fratriya o'rtasidagi ritual kurashining qoldiqlaridan iborat. Binobarin, bo'lajak kelin xonadonida «qiz bazmi» oqshomida yigit va qizlar o'rtasida o'tkaziladigan lapar aytish ham ikki fratriya o'rtasidagi kurashning so'z va o'yin vositasida kechadigan shaklidan iborat deyish to'la asos beradi.

Demak, lapar janriga xos eng muhim xususiyat yigit va qiz tomonlari o'rtasidagi tortishuvni aks ettirishdan iborat. Chunki ikki tomonning vakillari o'rtasidagi tortishuvning turlicha shakllari nikoh marosimida ishtirok etayotgan kuyov va kelinning do'st o'rtoqlariga xos jismoniy ustunlik, qilingan ahdda sobit turish hamda hozirjavoblik, hushyorlik, topqirlik kabi xislatlarni sinovdan o'tkazish shakllaridan iborat. Lapar janri bevosita mana shu jarayonda badihago'ylik bilan yaratilib, mana shu jarayonda ijro etilgan. Ma'lum bo'ldiki, ikki tomon vakillari o'rtasidagi lapar aytish jarayoni janrning tuzilishi, hayotiy qamrovi va g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini belgilovchi vositadir.

Bundan tashqari, lapar mazmuniy qamrov jihatidan ochiq janr bo'lib, ijrochilarning bilim darajasi va lirik vaziyatga moslab ijro eta olish iqtidoriga qarab, lirik qo'shiq, o'lan, terma-qo'shiq kabi janrlarga xos matnlarni ham o'ziga sig'dira oladi. Mazmunan mana shunday keng qamrovlilik esa lapar janrining o'ziga xosligini ko'rsatadi.

Umuman, folklorning tabiatiga xos barqaror an'anaviylik va badihago'ylik (improvizatsiya) lapar janri uchun ham to'la taalluqlidir. Chunki folklor asarining asrlar osha avlodlardan avlodlarga yetib borishini ta'minlovchi an'anaviylik, folklor janrlari tarkibida doimiy yangilanishlarni ta'minlovchi badihago'ylik lapar janrining ham yaratilish, yangilanish va jonli yashashini belgilab beruvchi ikki muhim omil sifatida amal qilib keladi. Mana shu nuqtai nazardan yondashilsa, o'zbek xalq laparlari matni ikki xil xarakter kasb etishini kuzatish mumkin.

Birinchisi — lapar ijrosi paytida bir-birlari bilan musobaqalashayotgan tomonlar javob tariqasida to'rtlik shaklidagi an'anaviy xalq qo'shiqlarini, o'lan parchalarini keltiraveradilar. Mana shuning uchun biz bunday laparlarni terma laparlar deb shartli ravishda nomlashni lozim topdik. «Oq olma, qizil olma» to'plamida keltirilgan aksariyat laparlar terma laparlarga misol bo'la oladi. An'anaviy boshlama to'rtlik aytilgach, yigit quyidagi to'rtlikni ijro etadi:

— Daryoning naryog'ida bir tup g'o'za,
U g'o'zaning tagida oltin ko'za.
Jon yanga, jonim yanga, arzim sizga,
O'ynashga ruxsat bering qora ko'zga.

Mana shundan keyin qiz quyidagi to'rtlikni ijro etadi:

— Oqqina kaptar boradi joyiga,
Ko'p oshiq bo'lmang bironing yoriga.
Ko'p oshiq bo'lgan bironing yoriga,
Osiladi oq podshoning doriga.

Lapardan keltirilgan ikki to'rtlikka diqqat qilinsa, ular o'rtasida chuqur mantiqiy aloqadorlik, mavzu jihatidan yagonalik kuzatilmaydi. Lekin lapar ijro etish vaziyati, har bir to'rtlikka o'z vaqtida javob qaytarish jihatidan ular terma laparlarni tashkil etadi. Bundan kelib chiqadigan asosiy xulosa shundan iboratki, terma laparlarda har ikki tomon vakillari o'z vaqtida javob berish talabidan kelib chiqib, o'zlari bilgan to'rtliklarni keltiraveradilar. Bu narsa terma laparlardagi mavzu qamrovini kengaytiradi.

Terma-laparlarda hukmronlik qilgan an'anaviylik, ijroning an'anaviy to'rtlik bilan boshlanishi, javob tariqasida keltiriladigan to'rtliklarni ayni shu paytda, shu vaziyatda to'qilmay, balki xalq qo'shiqlari xazinasidagi an'anaviy tayyor to'rtliklarning keltirilishida ko'zga tashlanadi.

Mazkur laparlardagi badihago'ylik esa bir-birlariga javob tariqasida ijro etilayotgan to'rtliklarning ilgarigi aytishuvlarda qayd etilmagan favqulodda to'rtliklardan iborat ekanligida namoyon bo'ladi.

Ikkinchisi — laparlarning yagona bir mavzuda, doim takrorlanib keladigan matnlarga asoslangan shakli. Bunday laparlarni biz shartli ravishda voqeband laparlar deb nomlashni lozim topdik.

Voqeband laparlar, odatda, yigit va qiz o'rtasida savol-javob shaklida ijro etilib, savol tariqasida berilgan har bir shartni inkor etadigan javob qaytariladi. Shu bois voqeband laparlarni ijro etish keskin drammatizm ruhida kechib, aytishuv shiddatli tus oladi. Mana shunday laparlardan biri professor B. Sarimsoqov tomonidan aytishuv shaklidagi lirik qo'shiq tarzida talqin etiladi. Albatta, mazkur lapar keyingi paytlarda lirik qo'shiq o'rnida ham ijro etilib kelindi. Lekin bu matnning tarixiy asoslari, ya'ni paydo bo'lish jarayoni lapar janriga aloqadordir. Chunki u ko'p vaqtlar mobaynida lapar aytish jarayonida qayta-qayta ijro etilishi, lapar voqebandligining kuchli drammatizmga egaligi sababli alohida qo'shiq sifatida ham ijro etilishiga ko'chdi. Biroq, bu degani materiallarning genetik jihatidan lapar bilan aloqador emasligini anglatmaydi. Bizningcha, bu aytishuv xalq laparlarining sof voqeband shakliga mansub. Quyida ana shu lapardan bir nechta bandlarni keltiramiz:

Yigit: — Sen soy chumchug'i bo'lsang,
Soylarga qarab uchsang.
Men tog' kaptari bo'lib,
Orqangdan quvib borsam,
Yor, unda na qilg'aysan?

Qiz: — Sen tog' kaptari bo'lsang,
Orqamdan quvib yursang.
Men olg'ir lochin bo'lib,
Changalga olib qolsam,
Yor, unda na qilg'aysan?

Mana shu tariqa voqeband lapar yigit va qizning bir-birini rad etuvchi savol va javoblari tarzida davom etadi. Bunday lapar aytishlar yigit va qizning aql-zakovatda, so'zga chechanlikda bir-birlaridan qolishmasligini sinovdan o'tkazishning vositalaridan biri ham hisoblanadi.

Xullas, xalq laparlarida an'anaviylik va badihago'ylik munosabati bir xil emas. Xalq ijodi namunalari asrlar mobaynida o'z yelkasida opichlab o'tuvchi an'anaviylik omili ko'proq voqeband laparlarda mustahkam saqlanadi. Chunki lapar matnlarining o'ziga xos voqebandligi, lirik drammatizmga boyligi va shiddatkorligi sababli bu xildagi laparlarni ko'pchilik yodlab oladi, turli to'y va yig'inlarda takror-takror ijro qilish, ularning matnlarini hech o'zgarishsiz ijro etish an'anaviylikning barqarorlashishiga olib keladi.

Badihago'ylik esa terma-laparlar ijrosida amal qilinadi. Shu sababli bu xildagi laparlar matnida hamma vaqt ham bir xillik, aynanlik ko'zga tashlanmaydi, ularda lapar aytuvchilarining so'zamolligi hamda xotira kuchiga bog'liq holda har bir ijro o'ziga xos betakrorlikni yuzaga keltiradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqilsa, lapar ijrosi jarayonida an'anaviylik va badihago'ylik nisbatining bir xil emasligi, ijrochilar tarkibi va matn xarakteriga qarab bu nisbatning turlicha voqe bo'lishi janrning o'ziga xos xususiyatlaridan birini tashkil etadi.

Laparning janr xususiyatlarini belgilaganda, ularning o'ziga xos kompozitsiyaga — dialogik (muloqot) shaklga ega ekanliklarini ham unutmaslik lozim. Chunki lirik janrlarning voqelikni shaxsning ongiy kechinmalari vositasida badiiy aks ettirishi ma'lum haqiqat bo'lsa-da, biroq ana shu kechinmalarni qay yo'sinda, qanday shakllarda tinglovchiga yetkazish xalq lirikasi janrlari, xususan, laparlar uchun ham muhim muammo hisoblanadi.

Lirik kechinmani tinglovchilarga yetkazishda xalq lirikasini qo'shiq, yor-yor, kelin salom janrlarida monologik nutq shakli yetakchilik qilsa, xalq laparlarida esa faqat dialog shakli qo'llaniladi. Laparlarning bunday o'ziga xos janr xususiyati Elbek, professor Fitrat, M. Alaviya va professor B. Sarimsoqovlar tomonidan alohida qayd etilgan.

Lapar janrining musiqaga munosabati masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur masala janrning o'ziga xos xususiyatlarini ma'lum darajada belgilab beradi. Shu nuqtai nazardan, xalq laparlariga murojaat etilsa, ikki holat ko'zga tashlanadi.

Birinchisi, xalq laparlari kuy vositasida ijro qilinishini e'tirof etish. Darhaqiqat, barcha laparlar ma'lum kuyda ijro etiladi. Lapar kuylari, ohang va usullari izchil an'anaviylik asosida avloddan avlodga o'tib keladi.

Ikkinchisi, ayrim laparlar professional san'atkorlar repertuariga o'tib, professional musiqa asboblari jo'rligida raqs orqali ijro etiladi. Rahima Mazohidova, Gulshod Otaboyeva kabi san'atkorlar juda ko'p xalq laparlarini ijodiy o'zlashtirish orqali o'z variantlarini vujudga keltirganlar.

Xullas, laparlarga xos muhim xususiyatlardan biri janrning musiqa vositasida ijro etilishi hisoblanadi. So'z va soz, xoreografik va dramatik elementlarining birgalikda mavjudligi, boshqacha aytganda, folklorga xos sinkretizmning mavjudligi lapar janrining qadimiyligidan dalolat beradi.

Laparning janr xususiyatlari yuzasidan yuqorida aytilgan fikrlar bizga quyidagicha xulosalarga kelishga asos bo'ladi.

1. Xalq laparlari o'zbek folklorining eng qadimiy janrlaridan biri bo'lib, u o'ziga xos qator janriy xususiyatlar kasb etgan. Bu xususiyatlar janrning ijro o'rni, ijro tarzi va ijrochilar tarkibidagi o'ziga xosliklar bilan belgilanadi.

2. Lapar aytishuvlari tarixan qadimgi dual jamiyatga xos ikki tomon o'rtasidagi bahs — munozara, sinov shartlari bilan bog'liqlikda kechishi bilan aloqadordir.

3. Janr tarkibida so'z va musiqa uyg'unligi, xoreografik va dramatik turga oid unsurlarning mavjudligi, aniqrog'i, folklor asarlariga xos sinkretizmning faol ishtirok etishi xalq laparlarining tarixiy ildizlari ancha qadimiy ekanligidan dalolat beradi.

LAPARLARNING MAVZU DOIRASI VA IJRO SHAKLLARI

Badiiy ijodda har bir janrning o'ziga xos mavzulari doirasi, o'ziga xos personajlari mavjud. Xalq og'zaki ijodi janrlarida bu narsa juda yorqin ko'zga tashlanadi. Chunki folklor janrlarining hayotiy-estetik vazifasi xalqning maishiy hayoti, turmush tarzi bilan chambarchas bog'liqlikda namoyon bo'ladi. Mana shu jihatdan xalq laparlariga nazar tashlansa, ularda tarannum etiladigan mavzularning rang-barangligini ko'rish mumkin. Laparlarda kuylangan mavzular qay darajada xilma-xil bo'lmasin, ularni muayyan guruhlarga, yirik mavzular atrofiga jamlash va bu mavzularning nisbiy chegaralarini aniqlash mumkin. Eng avvalo shuni aytish lozimki, xalq laparlarining barchasi yagona yirik mavzu doirasida yaratiladi. Bu mavzu esa og'zaki va yozma adabiyotdagi lirik janrlarning abadiy mavzusi — sevgi-muhabbat mavzusidan iboratdir. Mana shu yirik va abadiy mavzu bilan bog'liqlikda yaratilishi janrning to'y marosimi, sayl va turli xildagi bayramlar bilan aloqadorlikda ijro etilishidadir. Bevosita mana shunday ijro o'rni va talabi esa ko'proq ishq-muhabbat mavzuini talab etadi.

Xalq laparlarida qizning maftunkor husni — tarovati, oshiqlik dardining azob-uqubati juda keng lirik talqin etiladigan motivdir. Quyidagi to'rtlikda ana shu holatning guvohi bo'lamiz:

Daryoning o'rtasidan yo'l solamiz,
Qizil gul novdasidan uy solamiz.
Qizil gul novdasi taram-taram,
Bizning yorning qoshlari qiygan qalam.

Xalq laparlarida sevgi mavzuining yetakchi mavqega erishuvi janrning asosan ikki jinsga mansub yoshlar o'rtasida vujudga kelishi hamda ijro etilishi bilan bog'liqdir. Aks holda, mazkur mavzu lapar janrining yagona bosh mavzui miqyosiga ko'tarila olmagan bo'lardi.

Xalq laparlari ijtimoiy hayoti bilan, kishilarning turmush tarzi, ularning odamlarga, oilaga, mehnatga — keng ma'noda hayotga bo'lgan munosabati bilan yaqindan aloqada. Shuning uchun ham xalq laparlarida hayotdagi ijobiy voqea-hodisalarga hayrxohlik, ma'naviy axloqiy jihatdan go'zal insonlarni tarannum etish yetakchilik qilsa, ijtimoiy hayotdagi aldanchilik, tovlamachilik, qalloblik, dangasalik kabi illatlar hajv ostiga olinadi. Bu narsa lapar janrining ijtimoiy-estetik jihatdan faol janr ekanligini ko'rsatib turadi.

Darhaqiqat, laparning ikki shaxs tomonidan ijro etilish tarzi ham hajviy mavzuni yaxshiroq ochishga keng imkoniyat beradi. Chunki ikki yoki uch shaxs o'rtasidagi dialog shaklida aytishuv salbiy xislatlarni ham ana shunday xislatlarga ega bo'lgan shaxslar tilidan, ham ularga muxolif bo'lgan shaxslar tomonidan fosh etishga imkon beradi.

Xalq og'zaki ijodida asarning ijro o'rni va shakli, ko'p hollarda, janrning taqdirini, yashovchanligini belgilash sabab bo'ladi. Shu boisdan xalq laparlarining ijro shakllari haqida ham fikr yuritish kerak bo'ladi.

Xalq og'zaki asarining ijro shakli uning jonli yashash tarzini belgilashga imkon beruvchi hodisadir. Chunki ijro aktining har bir shakli ana shu janrning muayyan tarixiy davrdagi yashash holatini anglatadi. Darhaqiqat, folklor janrining ijtimoiy hayot, kishilarning maishiy turmush darajasi, ana shu turmush tarzida muayyan janrning bajaradigan utilitar va estetik vazifalari davrlar o'tishi bilan o'zgarishlarga uchrab boradi. Mana shu nuqtai nazardan qaralsa, o'zbek xalq laparlarining jonli yashash tarzi XX asrning 50-yillariga kelib keskin o'zgarishlarga uchradi. Bu davrga kelib hayotimizdan radio, televideniye kabi ommaviy axborot vositalarining chuqur o'rin olishi xalq laparlarining jonli

yashashiga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmadi. Qiz uzatar to'ylarida qizlar bazmi yoki ilgarilari «lapar kechasi» deb atalmish marosim hozir ham saqlanib qolgan. Ammo bu marosim xalq laparlarini ijro etuvchi yoshlar keskin kamayib, ularning o'rnini professional san'atkorlar egallab ola boshladi. Natijada, xalq laparlarining jonli ijrosi asta-sekin so'nib, uning o'rnini san'atkorlar tomonidan ijro etiladigan yallalar, qo'shiqlar hamda o'yin va tomoshalar egallab oldi. Mana shuning oqibatida xalq laparlarining ayrim namunalari, asosan, savol-javob tariqasida ijro etiladigan, muayyan darajada kuchli drammatizmga ega bo'lgan laparlar san'atkorlar repertuariga o'tib o'zlashdi.

Yuqoridagi hayotiy sabablarga ko'ra xalq laparlarining ijro shakllari ikkiga ajraldi.

1. Professional san'atkorlar repertuariga o'tgan xalq laparlari.

Bunday laparlar matni ilgari ommaviy ijro etilgan bo'lsa ham, biroq keyinchalik muayyan san'atkor repertuariga o'tgach, barqarorlashdi. Ulardan badihago'ylik yo'qolib, muayyan matn musiqa jo'rligida qat'iy bir xilda ijro etila boshlandi.

San'atkor repertuariga o'tib o'zlashgan xalq laparlari asosan ikki ijrochi tomonidan ijro etilishiga mo'ljallanganligi sababli ularni bir erkak va bir ayol, ba'zan esa bir shaxsning o'zi tomonidan ikki kishi tilidan ijro etila boshlandi. O'zbekiston xalq artisti Rahima Mazohidova, marhuma Tursunoy Mamedova, Gulshod Otaboyeva kabi san'atkorlar xalq laparlari asosida o'zlariga xos repertuarlar yaratdilar, ular ijro etgan laparlar sof xalqona laparlarga mustaqil variant sifatida baholanishi lozim. Darhaqiqat, variantlilikning yuzaga kelishi haqida professor T. Mirzayev quyidagilarni yozganida to'la haqlidir: «Variantlarning yuzaga kelishining ob'yektiv sababi, birinchidan, xalq og'zaki poetik ijodining tabiati bilan belgilansa, ikkinchidan tarixiy voqelik bilan izohlanadi. Folklorda variantlarning yuzaga kelishidagi ob'yektiv sababi birinchi planda turadi, chunki variantlilikning mohiyati ham ana shu orqali tushuntiriladi».

Taniqli rus folklorshunos K. V. Chistov ham chex olimi D. Xolining fikrlariga tayanib, variant yuzaga kelishi uchun folklor asari matnida yuzaga keladigan uch xil o'zgarishni qayd etadi. Bular: kombinatsiya (o'rin almashuv), kontaminatsiya (almashtirish) va konglobatsiya (eski va yangi unsurlarning qo'shilishi).

Yuqorida ko'rsatilgan qonuniyatlar nuqtai nazaridan o'zbek xalq laparlariga nazar tashlasak, ularning professional san'atkorlar repertuariga o'tib o'zlashgan shakllarida ham, ommaviy ijrodagi shakllarida ham keng variantlashish mavjudligini ko'ramiz. Masalan, «Qoshingni qaro deydilar» laparlarining sof xalqona varianti bilan R. Mazohidova ijrosidagi varianti o'zaro qiyoslanganda asar matnida asosan bandlarning o'rnini almashganligi, ya'ni kombinatsiya yuz berganligini ko'ramiz. Agar «Gulyor» to'plamida e'lon qilingan lapar variantini kuzatsak, unda dastlab qosh, keyin ko'z, keyin yuz ta'riflanganligini ko'ramiz. R. Mazohidova variantida esa dastlab yuz ta'riflangan:

Yigit: — Yuzingni qizil deydilar,
Yuzi qizil ukam, yor-yor.
Ko'rsat yuzingni, men bir ko'ray,
Jonim ukam-a, yor-yor.

Qiz: — Yuzimni ko'rib nima qilasiz,
Siz akajonim, yor-yor,
Yana akajonim, yor-yor,
Bozordagi shirmoy nonni —
Ko'rmabmidigiz, yor-yor.

Ushbu bandedagi kontaminatsion o'zgarishlardan yana biri xalq variantida yorning qizil yuzi qizil gulga o'xshatilgan bo'lsa, san'atkor repertuarida yorning qizil yuzi shirmoy nonga o'xshatilgan.

Agar xalq variantlarida yorning qoshi birinchi bo'lib, tavsiflangan bo'lsa, san'atkor variantida u ikkinchi bandda tavsiflangan. Ammo qoshga xos asosiy xususiyatlar har ikki variantda ham aynan bir xil:

Yigit: — Qoshingni qaro deydilar,
Qora qosh ukam, yor-yor.
Ko'rsat qoshingni men bir ko'ray,
Zolim ukam, yor-yor.

Qiz: — Qoshimni ko'rib nima qilasiz,
Siz akajonim, yor-yor,
Yana akajonim, yor-yor,
Qaldirg'ochning qanotini —
Ko'rmabmidingiz, yor-yor?

Ushbu banddagi variantlilikka xos xususiyat shundaki, xalq variantida qizga «jonim ukam» deb murojaat etilgan bo'lsa, san'atkor variantida yorning noz-qarashmasini, jabr-zulmini bo'rttirish maqsadida «zolim ukam» deb murojaat etiladi.

Laparlarning xalq variantida uchinchi bo'lib yorning ko'zi ta'riflangan bo'lsa, san'atkor variantida yorning sochi tavsiflangan. Soch tavsifi esa xalq variantida uchramadi. Shu bois biz san'atkor ijrosidagi tavsifning o'zini keltiramiz, xolos:

Yigit: — Sochingni uzun deydilar,
Qora soch ukam yor-yor.
Ko'rsat sochingni men bir ko'ray,
Chilvir soch ukam-a, yor-yor.

Qiz: — Sochimni ko'rib nima qilasiz,
Siz akajonim, yor-yor,
Yana akajonim, yor-yor,
Soy bo'yidagi majnuntolni —
Ko'rmabmidingiz, yor-yor?

Xalq laparlarining ikki ijro shaklini qiyoslash shuni ko'rsatadiki, ommaviy ijrodagi bir asar professional ijrochilar repertuariga o'tgach, muayyan o'zgartirishlarga uchraydi. Bu o'zgartirishlar eng avvalo bandlar o'rnini almashtirish, ya'ni kombinatsion xarakter kasb etadi. Bundan tashqari, ayrim misralarni qayta takrorlash evaziga lapardagi emotsionallikni kuchaytirishga erishilgan. Masalan, qizning javobidagi «siz akajonim, yor-yor» misrasi san'atkor ijrosida «yana akajonim, yor-yor» tarzida ikkinchi bor takrorlanadi. Har ikki variantni solishtirganda ayrim kontaminatsion farqlar ko'zga tashlanadi. Masalan, «jonim ukam» birikmasi «zolim ukam» tarzida o'zgartirilgan.

Xullas, ommaviy ijrodagi xalq laparlari professional ijrochi repertuariga o'tgach, muayyan o'zgartirishlar yuz beradi va mana shu narsa ularni mustaqil variant sifatida baholashga asos bo'ladi.

Xullas, savol-javob shaklidagi laparlar san'atkorlar repertuarida ijodiy rivojlantirilib, to'ylar, sayl va bazmlarda jonli ijro etilib kelinmoqda. Bundan shunday xulosaga kelish mumkin. Xalq laparlarini to'ylarda ijro etish an'anasi so'ngach, uning ayrim namunalari professional san'atkorlar yoki folklor ansambllari repertuariga o'tib o'zlashib yashamoqda. Demak san'atkorlar yoki folklor ansambllari ayrim folklor asarlarining hozirgi paytda jonli ijrosini ta'minlash vositasiga aylanib qoldi.

Xalq laparlarining qizlar bazmida — lapar kechasida ijro etilmay qolinishiga bir nechta sabablar bor. Birinchisi — maishiy hayotimizga, marosim va sayllarimizga professional san'atning keng kirib kelishi. Mana shu jarayonda to'y marosimlaridagi yor-yor, o'lan kabi lapar janri ham ijro etilmay qoladi.

Ikkinchisi — xalq orasida lapar aytuvchi mohir ijrochilarning olamdan o'tishi va lapar aytish an'alarining sekin-asta unutila borishi.

Xulosa qilib aytganda, qizlar bazmida lapar aytish an'anasining so'nishi professional qo'shiqchilikning keng o'rin olishiga sabab bo'ldi. Bu jarayonda faqat professional san'atkorlar repertuariga o'tib o'zlashgan laparlarga saqlanib qoldi va mazkur janrning jonli ijroda yashashini ta'minladi.

2. Ommaviy ijro shaklida saqlanib qolgan laparlar.

Laparning ommaviy ijro shakli so'ngach, ilgari qizlar bazmida jonli ijro etilib kelingan laparlar turli to'plamlarda, folklorshunoslar tomonidan to'plangan manbalarda, arxivlardagina saqlanib qolgan.

Keng omma ijro etgan laparlar ijrosi an'anaviy boshlama band bilan boshlangan. Ana shundan keyin yigitlar va qizlar o'rtasida galma-gal turli mavzu hamda mazmundagi to'rtliklar aytilavergan. Ularda muayyan mavzuni izchil davom ettirish, savollarga javob qaytarish shart emas. Xullas, lapar ijrosi paytida har bir tomon o'zi bilgan to'rtlikni tez fursatda ijro etib, lapar aytish jarayonini to'xtatib qo'ymasa bo'lgani. Mana shuning uchun ham ommaviy ijro etilgan xalq laparlari terma xarakteriga ega. Masalan, «Oq olma, qizil olma» to'plamiga kirgan aksariyat laparlar buning yorqin misoli bo'la oladi:

Yigit: — Qizlarjon tomga qo'yodir bo'zini,
Savdogarga ko'rsatodir o'zini.
Savdogar savdo qiladir mol uchun,
Yigitning topgan moli qizlar uchun.

Qiz: — Daryoning naryog'ida hayhaylagan,
Qamchining sopiga zar boylagan.
Qamchisini qayirib otga solgan,
O'z yorini yomonlab xatga solgan.

Navbatma-navbat aytilgan ushbu bandlar o'zaro na mavzu, na mazmun jihatidan bog'langan. Ular to'la mustaqil bandlardan iborat bo'lib, har ikki tomon ularni o'z vaqtida ijro etib, lapar kuylash jarayonini davom ettirishga xizmat qiladi, xolos. Bunday misollar «Gulyor» Farg'ona xalq qo'shiqlari to'plamida ham ko'plab uchraydi.

Xullas, ommaviy ijro shaklidagi ijrochilik XX asrning 60-yillaridan boshlab asta-sekin so'na boshladi. Hozir esa bu shaklda ijro etiluvchi xalq laparlarini mutlaqo uchratib bo'lmaydi.

Endilikda istiqloq sharofati bilan milliy qadriyatlarimizga keng yo'llar ochilayotgan bir paytda shoyadki to'ylarimizda lapar aytish an'analari yana qaytadan tiklansa, xalq laparlari qizlar bazmini qizdirish, unga jo'shqinlik va quvonch bag'ishlash bilan birga katta tarbiyaviy vazifa ham bajaradi. Chunki lapar kuylash yigit va qizlarning o'zaro halol so'zamollik qilish mahoratini egallashlariga imkon beradi. Qolaversa, yigit va qizlar o'rtasidagi intiq munosabatlarni nozik ishoralar bilan ifodalashga imkon bergan. Demak, lapar aytish jonli an'anasi marosimga musiqiy-emotsional ruh bag'ishlash bilan bir qatorda katta ma'naviy, axloqiy-tarbiyaviy vazifa ham ado etadi.

Xalq laparlarining mavzu doirasi va ijro shakllari yuzasidan yuqorida aytilgan fikr-mulohazalar umumlashtirilsa, quyidagicha xulosalarga kelish mumkin:

1. Xalq laparlari asosan yigit va qizlar tomonidan ijro etilganligi va nikoh to'ylarining qizlar bazmida aytilganligi sababli ularda ishq-muhabbat mavzusi yetakchilik qiladi. Mana shu yetakchi va doimiy mavzu doirasida vafo-sadoqat, bevafoqlik, hijron, armon, visol quvonchlari, ayrilish tashvishlari, g'am-anduh kabi hayotiy mavzular kuylanadi. Bu mavzular goh yigit tomonidan, goh qiz tomonidan tilga olinadi.

2. Xalq laparlarida hajviy mavzular ham keng ishlangan. Kishilardagi tabiiy nuqsonlardan tortib, ularning xarakteriga xos ishyoqmaslik, dangasalik, andishasizlik, uyatsizlik, insofsizlik va yulg'ichlik kabi illatlar ustidan kulinadi. Bunday hajviy mavzular xalq laparlarining ijtimoiy-g'oyaviy vazifasini, ularning faolligini oshiradi va katta tarbiyaviy vazifa ado etadi.

3. Xalq laparlari uzoq tarixiy taraqqiyotni bosib o'tdi. Mana shu jarayonda uning ijro shaklida ham turlicha o'zgarishlar yuz berdi. XX asrning 50—60-yillaridan boshlab xalq hayoti, to'y va boshqa marosimlariga, bayram hamda sayllariga professional san'at kirib keldi. Mana shuning oqibatida to'ylardagi, sayllardagi laparlar o'rnini professional qo'shiqchilik egalladi. Xalq o'rtasida keng ommaviy ijro etilib kelingan laparlarning ayrimlari professional artistlar hamda havaskor xonandalar ijrosiga o'tib o'zlashdi. Natijada, xalq laparlarining professional san'atkorlar ijrosidagi shakli vujudga keldi. Bunday ijrodagi laparlar musiqa jo'rligida ijro etilishidan tashqari nisbiy barqaror matnlarga asoslanadi va ijro jarayonida badihago'ylik uchramaydi. San'atkorlar ijrosidagi laparlar ommaviy namoyishlar tufayli keng variantlashgan. Masalan, Xorazm kabi mahalliy variantlari yuzaga kelib, ularning har biri san'atkor yoki havaskor xonandalar tomonidan kuylanadi.

4. Xalq laparlarining ommaviy ijro etilgan shakllari ham mavjud bo'lib, ular hozir lapar kuylash an'anasi so'ngach, ijro etilmay qoldi. Lekin laparlarning matnlari turli to'plamlarda, folklor arxivlari va to'plovchilarning daftarida saqlanib qolgan.

O'ZBEK XALQ LAPARLARINING BADIYYATI

Xalq laparlarining badiyyati nazariy jihatdan bu — janr poetikasi demakdir. Binobarin, xalq laparlarida voqelikning o'ziga xos tarzda aks etishi, obrazlar tizimi va obrazli ifoda vositalari, lirik konflikt va uning in'ikosi, she'riy shakl muammolari bevosita lapar janrining poetik xususiyatlarini tadqiq etishini tashkil etadi. Shuning uchun ham janr kategoriyasi folklor asarlari poetikasini yoritishda eng muhim va belgilovchi nuqta sanaladi. Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, istalgan matnning poetikasini tahlil qilish ana shu matn mansub bo'lgan janr badiyyatini yoritishga olib keladi.

Ma'lumki, har bir janrning tasvir hamda ifoda imkoniyatlariga qarab real voqelik turli janrlarda turlicha nisbatlarda aks etadi. Bu narsa adabiyotshunoslikda umumiy tarzda janr imkoniyatlari deb yuritiladi. Xuddi shu jihatdan laparlarga murojaat etsak, mazkur janrning o'ziga xos qamrov imkoniyatlari mavjudligini ko'ramiz.

Eng avvalo, shuni aytish kerakki, lapar xalq lirikasining mustaqil janri bo'lib, u voqelikni shaxsning oniy kechinmalari orqali aks ettiradi. Lapar ikki shaxsning o'zaro muloqot (dialog)i shaklida ijro etilganligi sababli oniy kechinma miqyosi ham odatdagi lirik qo'shiqlar qamiroviga nisbatan kengroq bo'ladi. Bundan tashqari, kechinma ko'p hollarda, o'zaro bir-biriga zid xarakterga ega bo'ladi. Ijrochilar bevosita so'z, xatti-harakat, mimika yordamida o'zlarining qalb kechinmalarini tomoshabinlar (tinglovchilar) oldida bayon etishlari bilan laparlar muayyan darajada dramatik turga o'xshab ketadi. Chunki so'zlar vositasida ifodalangan kechinmalar bevosita ijro paytidagi zamon bilan hamnafas yangraydi. Bu xususiyat ham drama turiga oid janrlarga xos xususiyat sanaladi.

Xalq laparlarida voqelikni aks etishi miqyosi haqida gap ketganda, eng avvalo, janrning mavzu doirasidan kelib chiqib fikr yuritish lozim. Chunki mavzu doirasi xalq laparlarining mazmuniy qamrovini belgilovchi mezon hisoblanadi. Mana shu jihatdan qaralsa, laparlarda oshiq va ma'shuqa o'rtasidagi turli munosabatlar; vafodorlik va bevafoqlik, visol sururi va ayriliq azoblari, orzu-umid va cheksiz armon kabilar aksariyat laparlarning mazmuniy qamrovini tashkil etsa; hajviy laparlarda dangasalik, beodoblik, yolg'onchilik, nopoklik kabi ijtimoiy illatlarni tanqid qilish bilan birga tabiiy nuqsonlarga ega bo'lgan shaxslar o'rtasidagi komik xarakterdagi aytishuvlar kabi mazmuniy qamrov doirasini tashkil etadi. Yuqorida qayd etilgan hayotiy mazmun qamrovi janrning imkoniyatlari bilan shartlangan holda oniy kechinmalar sifatida ifodalanadi. Chunki xalq laparlarida keng epiklik, batafsil tasvir kabilar uchramaydi. «Yor, nimalar devdim sizga» lapari fikrimizning dalili bo'la oladi.

Laparda ma'shuqaning oshiq yigitga noz-adolari, da'vat va topshiriqlari, yigitning qizga bergan javoblari ifodalangan.

O'z sevgilisining barcha talablarini so'zsiz bajarishidan mamnun bo'lgan qiz o'sma olib kelishi haqidagi iltimosni eslatish bilan lapar boshlanadi:

Qiz: — Yor, nimalar devdim sizga,
Yana nimalar devdim sizga,
O'smalar oling voya, yor, bizga.

Qizning talabidan mamnun bo'lgan yigit sevgilisining o'sma qo'yib, yanada go'zal va nazokatli bo'lishini aytib, uning talabini so'zsiz bajarajakligini bildiradi:

Yigit: — O'smalar qo'yvolib, qo'yvolib,
Uchirib kelasiz-a, yor, bizga,
Kuydirib kelasiz-a, yor, bizga.

O'z talablarining so'zsiz amalga oshishini bilgan qiz yoriga yana boshqa bir talab qo'yadi:

Qiz: — Yor, nimalar devdim sizga,
Yana nimalar devdim sizga,
Atlaslar oling voya, yor, bizga.
Atlaslar oling voya, yor, bizga.

Yigit: — Atlaslarni kiyvolib, kiyvolib,
Qilpillab kelasiz-a, yor, bizga.
Lovillab kelasiz-a, yor, bizga.

Mana shu tariqa lapar qizning yigitga qo'ygan talablarini bildirishi, ana shu talablarning bajarilishi tufayli ma'shuqaning yanada go'zal va latofatga to'lishini ifodalovchi oshiqning dil so'zlarini bayon etishdan tashkil topgan. Laparda aks etgan yigit va qizning o'zaro muloqoti, makon va zamoni o'zgarmaydi. Chunki lirik makon va zamon lirik qahramon kechinmasi miqyosi doirasida amal qilish na faqat xalq lirikasi, balki yozma she'riyat uchun ham bir xilda amal qiluvchi qonuniyatdir.

Xalq laparlaridagi obrazlar tizimi ham o'ziga xos bo'lib, ushbu tizimni oshiq, ma'shuqa, ularning ota-onasi, raqib (ag'yor), yalqov, mehnatsevar inson va tabiiy nuqsonga ega bo'lgan shaxslar tashkil etadiki, bu narsa janrning hayotiy qamrov doirasi bilan bog'liqdir. Chunki laparda aks etmagan hayotiy mavzu bilan aloqador obrazlarning janr tarkibiga kirishiga imkon bo'lmaydi.

Laparlardagi obrazlar tizimi haqida biz umumiy tarzda fikr yuritdik. Aslida har bir jamlovchi obraz o'z ichida turli-tuman xarakterdagi obrazlarni qamrab oladi. Masalan, oshiq vafodor yoki bevafo bo'lishi mumkin. Ma'shuqa ham har xil bo'ladi. Ota-onalar obrazi ham xuddi shunday, ya'ni ikki yoshning sevgisiga xayrxoh yoki qarshi bo'lishi mumkin. Shu jihatdan qaralsa, xalq laparlaridagi obrazlar tizimining doirasi keng va rang-barangdir.

Xulosa qilib aytganda, laparlardagi obrazlar tizimi o'ziga xos bo'lib, ularning barchasi lirik konflikt yechimida, lirik voqealar rivojida faol ishtirok etadilar. Shu bo'ls xalq laparlari jo'shqin, tinglovchini maftun etadigan bir tarzda ijro etiladi.

Laparlardagi obrazlilikni yuzaga kelishida turli-tuman ko'chimlar, tasviriy va ifodaviy vositalarning o'rni katta. Chunki inson ongi, uning badiiy tafakkur tarzi obraz yaratishning asrlar mobaynida shakllangan yo'l va usullaridan foydalanishga mahkum. Sababi uzoq o'tmishda yuzaga kelgan metafora (istiora), metonimiya, sinekdoxa, litota kabi ko'chimlar; tashbeh, sifatlash, mubolag'a, zidlantirish (tazod), ritorik so'roq kabi tasvir va ifoda usullari badiiy ijod amaliyotida obrazlilikni ta'minlovchi muhim vositalar sifatida ming bor sinovlardan o'tib kelmoqda. O'zbek xalq laparlari ham mana shu tajribalardan xoli emas.

Ma'lumki, metafora narsalar o'rtasidagi o'xshashlikka asoslangan poetik ko'chim bo'lib, hamma vaqt ikki predmet o'rtasidagi o'xshashlik orqali yuzaga kelsa ham, biroq o'xshatishlardan farqli o'laroq, metaforada faqat o'xshatilmishning o'zi keltiriladi. Masalan:

Salom ayting, osmondagi yulduzlar,
Uyqum kelmas eslab kecha-kunduzlar.
Bog'da bo'lsa, xabar bering, yulduzlar,
Shahlo ko'zim, qizil yuzli sho'x qizlar.

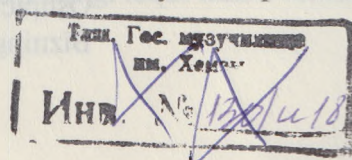
Yuqoridagi lapar bandida uchta metaforik obraz mavjud. Birinchisi — «Osmondagi yulduzlar» — eng go'zal qizlar ma'nosini ifodalaydi. Ikkinchisi, — «yulduzlar» — qizlar ma'nosini anglatadi. Uchinchisi — «shahlo ko'zim» — shahlo ko'zli sevgilim ma'nosini bildiradi.

Metaforaning laparda, umuman she'riy asarda, bajargan vazifasiga qarab aytish mumkinki, birinchidan, poetik obrazning ta'sirchanligi ortadi. Shuning uchun bo'lsa kerak nafaqat xalq laparlarida, balki xalq she'riyatida metaforik ko'chim keng istifoda etiladi. So'zdagi ma'no ko'chimlariga asoslangan ko'chimlardan yana biri metonimiya bo'lib, unda obraz narsalar o'rtasidagi o'xshashsiz ko'chimga tayanib yaratiladi. Mavjud atamashunoslikka oid izohli lug'atlarda ko'chimning mazkur turi haqida «metonimiyada biror narsa yoki voqea-hodisaning nomi boshqasiga ko'chiriladi, u boshqa nom bilan ifodalanadi, biroq bu nomlash predmet — narsalar o'rtasidagi o'xshashlikka emas, balki ular o'rtasidagi yaqinlikka, aloqadorlikka asoslanadi». Haqiqatan ham metonimiya obrazlilikni yuzaga keltirishda eng qulay vositalardan biri hisoblanadi. Masalan, quyidagi laparda muayyan joy nomini keltirish bilan parallelizmning birinchi misrasida ixchamlilikka erishilgan:

Nomdanakning usti dala, osti dala,
Ko'klam bo'lsa ochilar targ'il lola,
Sen o'zing yaxshi yigitni xushlaysan,
Ko'zingga ko'rinmaydi bizdek bola.

Agar joy nomi to'liq keltiriladigan bo'lsa, «Nomdanak degan qirning» deyilishi lozim edi. Biroq metonimiya talabiga ko'ra qir aytilmay, faqat «Nomdanak» oti keltirilgan xolos. Shunga qaramay bu joy nomini eshitganlarning ko'zi oldiga lolalar ochilgan qirlar kelaveradi. Ayrim laparlarda biror narsaning harakati bajaruvchi narsaning nomiga ko'chiriladi:

Qizlarjon, qiliqqinang qil yoradi,
Lablaringning shakari til yoradi.
Qoshlaring qozi bo'lib yurt so'rasa,
Ki priging jallod bo'lib bosh oladi.

Aslida, qil yoradigan qiliq ham, labning shirinligi ham, qosh va kiprik ham qizning o'ziga taalluqli. Lekin obrazning go'zalligi va noz-qarashmasini bo'rttirib ko'rsatish uchun metonimiyaga murojaat etilgan.

Xullas, metonimiya xalq laparlarida obraz yaratishning eng mahsuldor, eng ta'sirchan vositalaridan biri sanaladi. Obrazlilikni vujudga keltirishda ma'no ko'chimlaridan yana biri sinekdoxa ham katta o'rin egallaydi. Aslida sinekdoxa ham metonimiyaning bir ko'rinishidan iborat bo'lib, unda biror qism yoki bo'lak orqali narsaning to'liq, yaxlit holati anglatiladi.

Masalan:

Osmonda oy bordir, barmog'imda xol bordir,
Orqamga qaytib boqsam, qoshi qora yor bordir.
Qora qoshga yetaylik, qayrilma qoshga yetaylik,
Qora qosh qayrilmasa, dunyodan shundoq o'taylik.

Keltirilgan lapardagi «Qora qosh», «qayrilma qosh» birikmalari orqali yorning to'liq va yaxlit obrazi yaratilgan.

Xullas, sinekdoxa xalq laparlarida obrazlilikni vujudga keltirishning eng unumli ko'chim turlaridan biri bo'lib xizmat qilgan.

Obrazning yorqin va aniq chiqishi, uning turli xislatlarini to'laroq tasvirlashda tashbeh (o'xshatish)larning ahamiyati beqiyos darajada kattadir. Shu bois xalq laparlarida o'xshatishlar keng istifoda etiladi. Quyidagi laparda yorning ishq o'tida charaqlagan ko'zlari yonayotgan o'tga o'xshatilgan, sevishgan yuraklarning harorati, muhabbatining kuch-qudrati cheksizligidan ham dalolat beradi:

Oq uyingga olma terdim, sanamadim jupmi, toq,
Ro'paramda o'ltiribdi qoshi qora, yuzi oq.
Qoshi qora, beti oqqa kim berar achchiq sharob,
Ko'zlari o'tday yonadir, qildi bag'rimni kabob.

Lapardagi o'xshatishlar faqat yorning husni jamolini tasvirlashdagina qo'llanilmay, balki uning g'ururini, o'zini tutishini, xatti-harakatini tasvirlashda ham ishlatiladi. Quyida keltiriladigan lapar bandida yigitning mag'rur va erkin xatti-harakati, salomga egilib alik olmasligi, egilmasligi «tol xivichga» o'xshamasligiga tashbeh qilingan:

Qizil-qizil olma terdim tepa shoxidan egib,
Bir yigit o'tib borardir belbog'i yerga tegib.
Salom bersam, alik olmas tol xivichdek egilib,
O'stirgan onangga rahmat, o'lmagaysan ko'z tegib.

O'xshatish ma'shuqaning hijron azobida chekkan qiynoqlarini, rangining sarg'ayishini tasvirlashda juda ham qo'l keladi. Quyidagi laparda ana shunday holatni ko'ramiz:

Sarg'ayarman, sarg'ayarman sariq ipak rangidek,
Egilarman, bukilarman oshpichoqning bandiddek.
Oshpichoq bandi kumush, bizning yor kelmas emish,
Bizning yor kelay desa, jo'ralari qo'ymas emish.

Oshpichoqning bandedek egilib-bukilish, sariq ipakdek sarg'ayish ayriliq dardining haddan ortiq ekanligini ifodalashga xizmat qiladi.

Ko'rinib turibdiki, o'xshatish obrazning ham ichki kechinmalarini, ham tashqi qiyofasini aniq tasvirlashda muhim rol o'ynagan.

Xullas, xalq laparlarida o'xshatishdan keng va o'rinli foydalanilgan. Eng muhimi shundaki, xalq laparlaridagi o'xshatishlarning barchasi o'ta hayotiy detallarga asoslangan. Bu o'xshatilayotgan narsani tinglovchi ko'zi oldida tez jonlantirishga, obrazning ichki va tashqi qiyofasini aniq va oson tasavvur etilishiga yordam beradi.

Obrazdagi muayyan belgi, xususiyat va sifatni aniq ko'rsatib berish yoki ularni ta'kidlab, bo'rttirib aks ettirishda sifatlash (epitet)larning o'rni katta. O'zbek xalq laparlarida epitetlarning qo'llanilishi darajasi juda ham yuqori. Masalan:

Oq podsho podsholigini talashur,
Oq qo'lim kiftingga solsam yarashur.
O'ng qo'lim shona-shona, har qo'limda bir shona,
Ketaringda bera ketgan qizil olma nishona.

Mazkur bandedagi «Oq qo'lim», «Qizil olma» birikmalaridagi oq, qizil sifatlashlari narsaning belgi, xususiyatini aniq ifodalashga xizmat qiladi.

Quyidagi laparda esa sevimli yor obrazi «Qizil gul» birikmasidagi «Qizil» sifatlashi orqali ifodalangan:

Daryoning o'rtasidan yo'l solamiz,
Qizil gul novdasidan uy solamiz.
Qizil gul novdasi taram-taram,
Bizning yorning qoshlari qiygan qalam.

Ma'lumki, epitetlar narsa yoki shaxsning barqaror yoki beqaror belgilarini ifodalashiga qarab ikki xil bo'ladi. Shunga ko'ra, barqaror bo'lmagan epitetlarga bo'lish mavjud.

Quyidagi lapar bandeda barqaror bo'lmagan epitetlar «oq g'o'za, malla g'o'za», birikmalari orqali ifodalangan. G'o'zaga nisbatan oq, malla ranglarining barqaror ranglar emasligi ma'lum narsa. Chunki ko'k, yashil kabi ranglar ham g'o'zaga epitet bo'lishi mumkin.

Xalq laparlarida doimiy epitetlar, ayniqsa ko'p istifoda etiladi. Bunga sabab shundaki, xalq lirikasidagi juda ko'p obrazlar an'anaviy xarakter kasb etib, ularga xos belgi — sifatlar ham barqarordirlar:

Qiz degan qip-qizil gul emasmi,
Oq deganing bir o'ttiz kun emasmi,
Qiz qizil gul bo'lganda, yigit — bulbul,
Avliyodek qizlarni tunamasmi?

Qizning qizil gulga mengzalishi, yigitning bulbulga o'xshatilishi xalq lirikasi uchun, hattoki mumtoz she'riyat uchun ham an'anaviy sifatlash hisoblanadi. Shu bois xalq laparlarida obrazning tashqi va ichki qiyofasini aniq, ravshan va bo'rttirib tasvirlashda keng foydalaniladi.

Obrazlar o'rtasidagi ziddiyatlar, kelishmovchiliklar bevosita hayotiy qarama-qarshiliklarning in'ikosidan iborat bo'lib, ular tazod (antiteza) deb ataluvchi badiiy usul vositasida ifodalanadi. Xalq laparlarida tazodning turli-tuman ko'rinishlari mavjud.

Inson vafodor, andishali, kamtar, oriyatli, odobli yorga duch kelsa, u o'zini eng baxtli deb hisoblashi mumkin. Lekin yomon inson bilan qo'shilgan umr yashashga ham arzimaydi. Quyidagi lapar bandeda yaxshi va yomon kishilarga yor bo'lishining afzalligi va nosozligi faqat tazod vositasidagina o'z ifodasini topgan.

Oting bozor deganda, oting bozor,
Tol-tolgina sochingni taroq yozar.
Yaxshi bilan o'ynashsang, ko'ngling bozor,
Yomon bilan o'ynashsang, ko'ngling ozor.

Yaxshi bilan yomon o'rtasidagi ziddiyat azaliy ziddiyatdir. Shuning uchun ham xalq laparlarida yaxshi yor haqida, uning fazilatlarini haqida cheksiz faxr-iftixor bilan so'z yuritilsa, yomon yorga duch kelgan taqdirlardan achinish, kuyinish bilan so'zlanadi:

Qizil gul harchand ochilsa, norcha bor,
Yaxshini bosgan izi hurmoncha bor.
Yaxshi bilan bir lahza o'ynab-kulsang,
Yomon bilan qirq yilgi umrcha bor.

Ba'zi laparlarda yigit va qiz obrazlari laparning dastlabki bandlarida oq yoki qora uzum obrazlariga majoziy tarzda qiyoslanadi. Biroq laparning keyingi misralaridan shu narsa oydinlashadiki, qiz va yigit o'rtasidagi mojaroga aralashib bo'lmaydi. Chunki oq uzum, qora uzumni uzib bitta tog'araga tashlaganlaridek, mojaro sababkorlari ham bir-biriga qarindosh, ya'ni xolavachcha. Ular hozir urishsalar, bir fursatdan so'ng yana apoq-chapoq bo'lib ketaveradilar. Ularning qaysi biri oq, qaysi biri qora ekanligini bilib olish qiyin, chunki oqlik va qoralik har ikkisi o'rtasida tez-tez almashinib turadi. Ammo bunday laparlarda qo'llanilgan tazodlar yigit va qiz o'rtasida sodir bo'lib turadigan konfliktlarni umumiy tarzda ifodalash uchun xizmat qiladi:

Oq uzum, qora uzumni uzdilar,
Shirasini tog'araga suzdilar.
Kimning o'g'li, kimning qizi dedilar,
Ikkalasi xolavachcha dedilar.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek xalq laparlarida yaxshi va yomon obrazlari, ularning xatti-harakati, qilmishlari o'rtasidagi ziddiyatlar tazod vositasida yorqin ifodalanadi. Bundan tashqari, inson xarakteriga xos yuksaklik va pastlik, saxiylik va baxillik, qo'li ochiqlik va nokaslik kabi xislatlar ham tazod vositasida ifodalanganiki, ular laparlardagi hayotiylikni orttirib, tinglovchilarning kuylanayotgan asarga bo'lgan qiziqishlarini kuchaytiradi.

Xalq laparlarida obrazlarni jonli, bo'rttirib tasvirlashda mubolag'aning ham o'rni bor. Mubolag'a muayyan narsadagi u yoki bu xususiyatni, belgi va sifatni o'ta kuchaytirib, orttirib tasvirlashdan iborat. Bevosita mubolag'a vositasi orqali ijodkor tasvirlanayotgan bir narsani boshqalardan ajratib, alohida ta'kidlab ko'rsatishga, uni maqtash yoki masxara qilishga erishadi. Masalan, quyidagi lapar bandidan yorning go'zalligi, qoshlarining qoraligi, kipriklarining uzun va uchligini kamoning o'qiga qiyoslab mubolag'a qilingan. Bu mubolag'a esa go'zal yor hajrida o'limga ham rozi bo'lib yurgan oshiqning tang holi, ma'shuqaning go'zalligi esa oshiqning o'ldirishga qodir vosita ekanligini badiiy ifodalashga xizmat qilgan:

Qoshlaring qorasiga qotgin meni,
Oshiqlar bozorida sotgin meni.
Oshiqlar bozorida olmasalar,
Kiprigingdan o'q qilib otgin meni.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, xalq laparlarida mubolag'a ma'shuqaning husni-jamoli, noz-qarashmasi, xatti-harakati xislatlarini bo'rttirib tasvirlashga, shu orqali oshiq va ma'shuqa o'rtasidagi sevgining qudrati, ishq va vafodorlikning chek-chegarasi behad ulkanligini ta'kidlashga erishiladi. Shuning uchun ham mubolag'alar xalq laparlaridagi badiiylikni kuchaytirishga, lapar misralarining ta'sirchanligini orttirishga faol xizmat qiluvchi tasviriy vosita sanaladilar.

Xalq laparlarida ritorik so'roq ham o'rni bilan qo'llanilgan. Ritorik so'roq esa fikrni so'roq shaklida tasdiqlashdan iborat bo'lib, u hech qachon javob talab qilmaydi. Chunki so'roqning o'zi tasdiqni ifodalab turadi va ifodaga kuchli hissiylik, yorqinlik va ta'sirchanlik bag'ishlaydi.

Ritorik so'roq qo'llanilgan laparlarda o'ziga xos ohang mavjud bo'ladi. Masalan, quyidagi laparda ma'shuqa yuzidagi xolning kattaligi va go'zalligi bevosita ritorik so'roq shaklidagi tasdiqdan anglashilib turibdi:

Ko'cha-ko'ying loy bo'lipti,
O'tgani joy bormikan?
Oq yuzingga xol tushipti,
O'pgani joy bormikan?

Birinchi ritorik so'roqning o'zi «Loy bo'lgan ko'cha-ko'ydan o'tgani joy bor» deya javobni anglatib turgan bo'lsa, ikkinchi ritorik so'roq esa «ha, o'pgani joy bor» javobini bildirib turibdi. Chunki har qanday loy ko'chadan ham o'tishning imkoni bor bo'lganidek, har qanday xoli bor yuzdan ham o'psa bo'ladi. Demak, keltirilgan banddagi ritorik so'roqning vazifasi ifodani qiziqarli, ta'sirchan bayon etishdan iborat.

Dunyoda hech qachon o'lgan odam tirilib kelgan emas, agar o'lgan tirilib kelganda yig'lab qolgan odamning o'zi bo'lmasdi. O'limning ana shu dahshati, uning chorasizligini ifodalovchi quyidagi lapar bandida ritorik so'roq shaklidagi intonatsiya orqali ifodalangan:

O'ldi-o'ldi deganda o'lgan bormi?
O'lgan odam tirilib kelgan bormi?
O'lgan odam tirilib kelgan bo'lsa,
Ikki ko'zi jovdirab qolgan bormi?

Xullas, ritorik so'roqlar laparlarga o'ziga xos ruh, alohida ohang bag'ishlashi, so'roq shaklida tasdiq ma'nosini ifodalashi bilan nozik qochirmalar, kesatish va piching qilishiga imkon tug'dirishi bilan katta uslubiy ahamiyat kasb etadi. Ana shu xususiyatlari bilan ritorik so'roq xalq laparlarida keng o'rin tutuvchi stilistik vosita darajasiga yetgan.

O'zbek xalq laparlarida ayrim so'zlarni, gap yoki ayrim tovushlarni takrorlash orqali ma'lum bir fikrni ta'kidlab aytish, bo'rttirib tasvirlash maqsadida takror san'ati ham keng qo'llaniladi.

Ayrim laparlarning birinchi misrasidagi ba'zi so'zlar takrorlanib, o'sha so'z ma'nosini ta'kidlashga va ikkinchi misra uchun qofiyalashga imkon tug'dirish uchun xizmat qiladi. Masalan:

Anoyidir deganda, anoyidir,
Kovush-mahsi qizlarga binoyidir.

Yoki:

Buvishingdan deganda, buvishingdan,
Oyog'ingda qalayi kovushingdan.

Ayrim lapar bandlarining ikkinchi va uchinchi misralaridagi ayrim soʻz yoki soʻz birikmalari yoki butun gaplar takrorlanib, ular ifodalagan maʼnoni taʼkidlab, boʻrttirib ifodalashga xizmat qiladilar:

Olti qizning ichida oting Anor,
Naqsh olmadek yuzingdan qonlar tomar.
Naqsh olmadek yuzingdan oʻpich bersang,
Oʻz tengimni ichida koʻnglim qonar.

Yoki:

Narigi togʻda qor yogʻsa, bunda qirov,
Aql bilan hushimni oldi birovo.
Aql bilan hushimni olsa birovo,
Yetsa — molim, yetmasa — jonim garovo.

Xullas, takror sanʼati muayyan fikrni taʼkidlab, boʻrttirib koʻrsatishga xizmat qiluvchi muhim stilistik usullardan biri sifatida xalq laparlarida koʻp qoʻllaniladi.

Yuqoridagi qisqacha qaydlardan maʼlum boʻladiki, xalq laparlarida obraz va obrazlilikni vujudga keltirishda turli-tuman koʻchimlardan, tashbeh, tazod, sifatlash (epitet), mubolagʻa, takror kabi koʻplab tasviriy hamda ifoda vositalaridan foydalaniladi. Bevosita ana shunday usul va vositalar tufayligina laparlar yuksak badiiylikka erishadilar.

Endi laparlarning strofik (band) tuzilishi haqida ham ikki ogʻiz toʻxtalib oʻtishga toʻgʻri keladi.

Oʻzbek, umuman turkiy xalqlar, ogʻzaki sheʼriyatida toʻrtlik shaklidagi band tuzilishi juda qadimdan buyon koʻp uchraydigan sheʼriy shakl hisoblanadi. Buning bosh sababi shundaki, toʻrt misradan iborat bandda ritmik-sintaktik va psixologik parallelizmlar vositasida fikrni aniq va loʻnda ifodalash imkoniyati bor. Chunki toʻrt misra oʻzaro ritmik jihatdan bir-birini taʼkidlab turadi. Misralarning qofiyalanish, yaʼni ohangdor qilishning imkoniyati boy boʻladi. Mana shu bois ham akademik V. M. Jirmunskiy taʼkidlaganidek, xalq laparlarining sheʼriy tuzilishi asosida ritmik-sintaktik parallelizmlar yotadi.

Toʻrtlik misralarning sintaktik jihatdan bir xilda, teng hajmda takrorlanib kelishi har qanday ifodani ham sheʼriy ritmgga solishi tabiiy.

Toʻrtlik shaklidagi band tuzilishining eng qulay fikr ifodalash imkoniyati bevosita tematik-psixologik parallelizmlar orqali bayon etish hisoblanadi.

Psixologik parallelizmlar juda uzoq oʻtmishdan buyon dastlab xalq sheʼriyatida, keyinroq yozma poeziyada koʻp qoʻllanilib kelinadi. Akademik A. N. Veselovskiy parallelizmlarning tarixini qadimgi kishilarning animistik tasavvuriga bogʻliq ekanligini taʼkidlaydi. Bu taʼkiddan shu narsa maʼlum boʻladiki, psixologik parallelizmlar ijodkorning insonga xos biror xislatini, xatti-harakatini tabiatdagi shunga oʻxshash xislat yoki harakatga shunchaki qiyoslashidan iborat emas.

Badiiy asarning parallelizmga asoslangan qurilishi adabiyotshunoslikda amebey kompozitsiya deb yuritiladi. Oʻzbek xalq laparlarining deyarli barchasi parallelizimli, yaʼni amebeyli qurilishga ega:

Dalada yakka terak yaydogʻasi,
Men boʻlay yolgʻiz ogʻam sadogʻasi.
Qoʻy boʻlsin, qoʻchqor boʻlsin sadogʻasi,
Men boʻlay boshidagi sarjigʻasi.

Tep-tekis yaydoq dalada yakka terak eng ardoqli narsa sanaladi. U kishiga panoh, mo'ljal makoni. Shu bois bu terakka dalaga yo'li tushgan har bir kimsa sig'inadi va najot ko'zi bilan boqadi. Muhabbat sahrosi ham poyonsiz hudud bo'lib, unda inson faqat yolg'iz o'zi sevgan kishisiga suyanib yashaydi. Sevilgan va sevgan inson muhabbat sahrosida ham panoh, ham dalda, ham hayotiy mo'ljal. Demak, daladagi yolg'iz terak bilan ishq sahrosidagi yolg'iz og'aning o'rtasidagi juda ko'p jihatlardan o'xshashlik, ruhiy yaqinlik mavjud. Ko'rinib turibdiki, yolg'iz og'aning qadr-qimmatini, ma'shuqa hayotida tutgan o'rnini chuqur his etishda psixologik parallelizm asosiy rol o'ynamoqda.

Xullas, xalq laparlarida psixologik parallelizm fikr bayon etishning muhim vositasi sifatida juda ko'p qo'llanilgan. Bu narsa xalq laparlarining amebey qurilishi qadimiy hodisa ekanligidan, binobarin, xalq laparlarining ham ildizlari juda qadimiy ekanligidan dalolat beradi.

O'zbek xalq laparlari turkiy xalqlar she'riyatida qadimdan yetakchilik qilib kelgan barmoq tizimida yaratilib kelinadi. Barmoq tizimi esa misralardagi hijolarning miqdoriy tengligiga asoslanadi. Shu tufayli barmoq tizimida vaznlar rang-barangligi mavjud. Masalan, quyidagi lapar bandi o'n bir hijoli vaznda yaratilgan:

Etigingning poshnasidan taniyman, —11
 Qadamingga harna borim sanayman. —11
 Har o'tganda bir bor kirib ketmasang, —11
 Kecha-kunduz xuni biyron yig'layman. —11

O'n bir hijoli ushbu lapar misralari esa 4+4+3 nisbatdagi turoqlardan tashkil topgan. Mana shunday turoqlardan tashkil topgan o'n bir hijoli vazn o'zbek xalq laparlarida ko'p uchraydi. Ammo 4+3+4 nisbatdagi turoqlardan tashkil topgan o'n bir hijoli vazn ham xalq laparlariga xos vazn hisoblanadi:

Yuqoridan kelaman ot o'ynatib, —11
 Qushxonangga tushaman yor yo'qotib. —11
 Qushxonangning eshigi archamidi, —11
 Oyimlarning kiygani parchamidi. —11

O'zbek xalq laparlarida o'n ikki hijoli vazn ham ko'p qo'llaniladi va ular 4+4+4 nisbatidagi turoqlardan tashkil topgan:

Daryolarning ul yuzida ko'rdim sizi, —12
 Chin muhabbat o'ti bilan suydin sizi. —12
 Chin muhabbat o'ti bilan suysam sizi, —12
 Yoshligimda ko'z ochib-o, ko'rdim sizi. —12

Xalq laparlarining vazni haqida so'z borar ekan, eng avvalo shuni alohida ta'kidlash lozim. Lapar dastlab an'anaviy band bilan boshlanadi va shu banddan keyin ijro etiladigan band ham xuddi ana shu vaznda bo'lishi kerak. Biroq keyinroq ana shu an'ana buzilgan.

Masalan, M. Alaviya to'plab nashr ettirgan laparlar an'anaviy boshlamasining o'zida ikki xil vazn ishtirok etgan. Masalan, bandning dastlabki ikki misrasi o'n bir hijoli vaznda bo'lsa, keyingi ikki misrasi o'n besh hijoli vazndadir:

Laparning avval boshi marmar toshi, —11
 Chit ro'molni ho'l qilgan ko'zning yoshi. —11

Chit ro'moli xosa-yo, qo'limda chinni kosa-yo,	—15
Qizlar lapar aytganda yigitlar quloq solsa-yo.	—15

Qizlar tomonidan aytilgan an'anaviy boshlama lapar bandining keyingi o'n besh hijoli vazn bilan aytilgan ikki misrasi yigitlar tomonidan aytilgan band uchun asosiy vazn o'lchovi vazifasini ado etadi:

Lapar aytsang, to'yda aytgin, suluv qizlar qocharo,	—15
Ochilmagan gul g'unchani bulbul kelib ocharo.	—15
Ey bulbul, muncha sayraysan tog'i toshni uydirib,	—15
Issiq, sovuq suv ichasan moy yuraging kuydirib.	—15

O'n besh hijoli vazn esa ko'pincha 4+4+4+3 nisbatidagi turoqlardan tashkil topgan.

O'zbek xalq laparlarining vaznini kuzatish shuni ko'rsatadiki, ayrim lapar bandlari ikki xil vaznning muayyan tartibda takrorlanib kelishidan tashkil topgan. Masalan:

Tom boshida o'ltiribdir,	—8
Bo'tako'zlik bir juvon.	—7
Olma bersam, noz qiladir,	—8
Bo'yni oltindek juvon.	—7

Sakkiz va yetti hijoli vazn barmoq tizimida juda keng tarqalgan bo'lib, ular yengil va o'ynoqi maromga ega. Har ikki vaznning bir bandda ma'lum tartibda qo'llanilishi esa laparga yengil marom, o'ynoqi ohang bag'ishlagan. Xullas, o'zbek xalq laparlari uchun yetakchi she'riy vazn barmoq tizimi bo'lib, uning yetti, sakkiz, o'n bir, o'n ikki va o'n besh hijoli namunalari keng istifoda etilgan. Biroq har bir vazn turining ichki turoqlanish nisbati turlicha variantlarga ega. Masalan: yetti hijoli vazn 4+3 yoki 3+4; sakkiz hijoli vazn 4+4; o'n bir hijoli vazn 4+4+3 yoki 4+3+4; o'n ikki hijoli vazn 4+4+4; o'n besh hijoli vazn 4+4+4+3 yoki 4+4+3+4 kabi. Bir xil vaznning ichki turoqlanish nisbatidagi kombinatsiyalar laparlarning ijro maromini rang-baranglashtirib, tinglovchilarni zerikarli bir xillikdan qutqaradi.

Xalq laparlarining ohangdor chiqishi, tinglovchilarga yoqimlilik faqat ularning ritmik uyg'unligi va vazndagi mutanosiblikkagina bog'liq emas. Laparlardagi ohangdorlik ulardagi qofiya tabiati, qofiyalanish tartibiga ham bog'liqdir.

Ma'lumki, qofiya she'riy misralar oxiridagi tovush tarkibi jihatidan bir-biriga uyg'un so'zlarning qo'llanishidan iborat. Shu bois xalq laparlarida qofiyalar tabiatiga alohida ahamiyat beriladi.

Qofiya faqat misralarni ohangdosh so'zlar bilan tugashidan iborat bo'lib qolmay, balki u misralarning o'zaro birikib, bandlarning tashkil topishida ham yetakchi rol o'ynaydi.

Xalq laparlarining band (strofik) tuzilishi asosan to'rtlik shaklidan iborat ekanligi yuqorida qayd etilgan edi. To'rtlik bandlardagi misralarning qofiyalanish tartibini kuzatish shuni ko'rsatadiki, barcha bandlarning qofiyalanish tartibi bir xil emas. Ularni shartli ravishda quyidagicha guruhlarga ajratish mumkin.

1. Xalq laparlaridagi aksariyat qofiyalanish tartibi a—a—b—a shaklida bo'lib, bu tartibda turkiy xalqlar poeziyasida juda qadimdan keng istifoda etilib kelinadi. Ushbu tartibning uzoq davrlar mobaynida keng qo'llanilishiga sabab, birinchidan, bandning yuksak darajada ohangdorlikka erishishi, ikkinchidan, band doirasida fikr ifodalash imkoniyatining kengligidir. Masalan:

G'amim ko'rganlarim mening yorug' dunyoda,	—a
Sochlarimning sonlaridan ziyoda.	—a
Agar undan qutulmoqqa urinsam,	—b
G'anim otliq, qocholmayman piyoda.	—a

Band misralari so'ngidagi «dunyoda, ziyoda, piyoda» so'zlari laparga o'ziga xos evfoniya bag'ishlagan.

2. Band misralari o'zaro a—a—a—a tartibida qofiyalangan. Bunday qofiyalanish tartibi laparga o'ta darajada yuksak ohangdorlik bag'ishlaydi. Ammo to'rtala misrasi ham o'zaro qofiyalangan laparlar u qadar ko'p emas:

Tovush qo'ydim tovushqonning o'ziga	—a
Xushtor bo'ldim shu yigitning ko'ziga	—a
Bizni ko'rди, parda tutdi yuziga	—a
Jon tasadduq har bir aytgan so'ziga	—a

To'rtala misrasi ham o'zaro yagona qofiya bilan birlashgan laparlar ohangdorligi yuqori bo'lsa ham, biroq ularning fikr ifodalash imkoniyati a—a—b—a shaklida qofiyalangan bandlardagidek yuqori bo'lmaydi. Chunki to'rtala misralarda yagona qofiya topish ijro jarayonida qiyindir. Barcha misraning yagona qofiyaga ega bo'lishi o'z-o'zidan poetik fikrni istagancha erkin ifodalashga monelik qiladi. Chunki, M. Yu. Lermontov aytganidek, qofiya va vazn o'rni kelganda fikrni bo'g'adi.

3. Xalq laparlarida ko'p uchraydigan qofiyalanish tartibi a—a—b—b shaklida bo'lib, ular o'zi-ning ohangdorligi va ifoda imkoniyatining boyligi bilan ajralib turadi. Masalan:

Zebixon otlandi, ketdi soy bilan	—a
Qo'lida chinni piyola choy bilan	—a
Chinnini soylarga urmay sindirur	—b
Bevafo ko'nglini qachon tindirur	—b

4. Xalq laparlarining ayrim bandlari a—b—b—a tartibda, ya'ni o'rama qofiya shaklida tuzilgan bo'lib, bunday shaklning ham o'ziga yarasha ohangdorligi va ifoda imkoniyatlari mavjud. Bu o'rinda shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, xalq epik va lirik she'riyatida hamma vaqt ham mustaqil so'zlar qofiyalanavermaydi, ba'zan bir so'zning oddiy takrori ham qofiya vazifasini o'taydi. Masalan, quyidagi band qofiyasida ana shunday holatni kuzatish mumkin:

Qizil guling hovlingda,	—a
Men taqmadim davringda.	—b
Men taqmasam davringda,	—b
Sabil qolsin hovlingda.	—a

5. Lapar bandlarining ko'pchiligi a—b—a—b, ya'ni kesma qofiya asosida vujudga kelgan. Kesma shaklda qofiyalanish hamma xalq she'riyatida ancha qadimiy bo'lib, uning ham o'ziga yarasha ohangdoshlik va ifoda imkoniyatlari mavjud:

Zar to'ningni nega kiyding,	—a
Zarvaroq to'ning turib.	—b
Kishi yorin nega suyding,	—a
Gul g'unchadek yoring turib.	—b

Xullas, o'zbek xalq laparlarining besh xil qofiyalanish tartibi mavjud bo'lib, ularning barchasi ham turkiy xalqlar poeziyasida u yoki bu darajada sinovdan o'tgan. Shu bois yuqoridagi qofiyalanish tartibining beshalasi ham yozma she'riyatda, xususan, hozirgi o'zbek poeziyasida keng istifoda etiladi.

O'zbek xalq laparlarining badiiyati bo'yicha bildirgan barcha mulohazalarimiz bizga quyidagicha umumlashmalarga kelishga asos beradi:

1. Lapar xalq lirikasining mustaqil janri bo'lib, unda ham voqelik muayyan shaxslarning oniy kechinmalari asosida aks etadi. Janr asosan ikki tomonga mansub shaxslar o'rtasida ijro etilganligi sababli ijrochilar kechinmasidagi ziddiyatlar janrning konfliktini tashkil etadi. Laparlar dialog shaklida aytilganligi uchun ijro jarayoni kuchli drammatizmga boy kechadi.

2. Ijro jarayonida lapar aytuvchilar ma'lum axborotni uzatish va qabul qilib oluvchi shaxslargina bo'lib qolmasdan, balki o'zlarining nozik dil izhorlarini ham ustalik bilan bir-birlariga izhor etuvchi lirik asarning bevosita ishtirokchilari sanaladilar. Bundan tashqari, dialogik muloqot laparlarda kuchli polifonik munosabat mavjudligidan dalolat beradi. Chunki lapar aytuvchi har bir shaxs voqelikka o'zining betakror munosabatini ifodalaydi.

3. Laparlardagi obrazlar tizimi ham u qadar keng qamrovli emas. Ular oshiq, ma'shuqa, ularning ota-onasi, raqib kabilardan iborat. Hajviy, yumoristik laparlarda esa dangasa, ishyoqmas, mehnatsevar shaxs, tabiiy nuqsonlarga ega bo'lgan kishilar (buqoq, cho'tir, cho'loq, kal va h.k.) dan iborat.

4. Laparlarda obraz va obrazlilikni yuzaga keltirishda so'zning turli-tuman ma'no ko'chirlari: metafora (istiiora), metonimiya, sinekdoxa, tashbeh (o'xshatish), epitet (sifatlash), tazod (antiteza), mubolag'a, ritorik so'roq, takror kabi badiiy tasvir hamda ifoda vositalari ishtirok etgan.

5. Xalq laparlari asosan to'rtlik shaklidagi band tuzilishiga ega bo'lib, bunday band tuzilishi ritmik-sintaktik hamda psixologik parallelizmlar asosida vujudga kelgan. Ritmik-sintaktik, psixologik parallelizmlarga asoslanish esa mazkur janrning tarixiy ildizlari qadimiy ekanligidan dalolat beradi.

6. O'zbek xalq laparlarining ritmik xususiyati, vazn tuzilishiga kelganda shuni alohida ta'kidlash kerakki, mazkur o'n bir, o'n ikki, o'n besh hijoli barmoq vaznlari asosida yaratiladi.

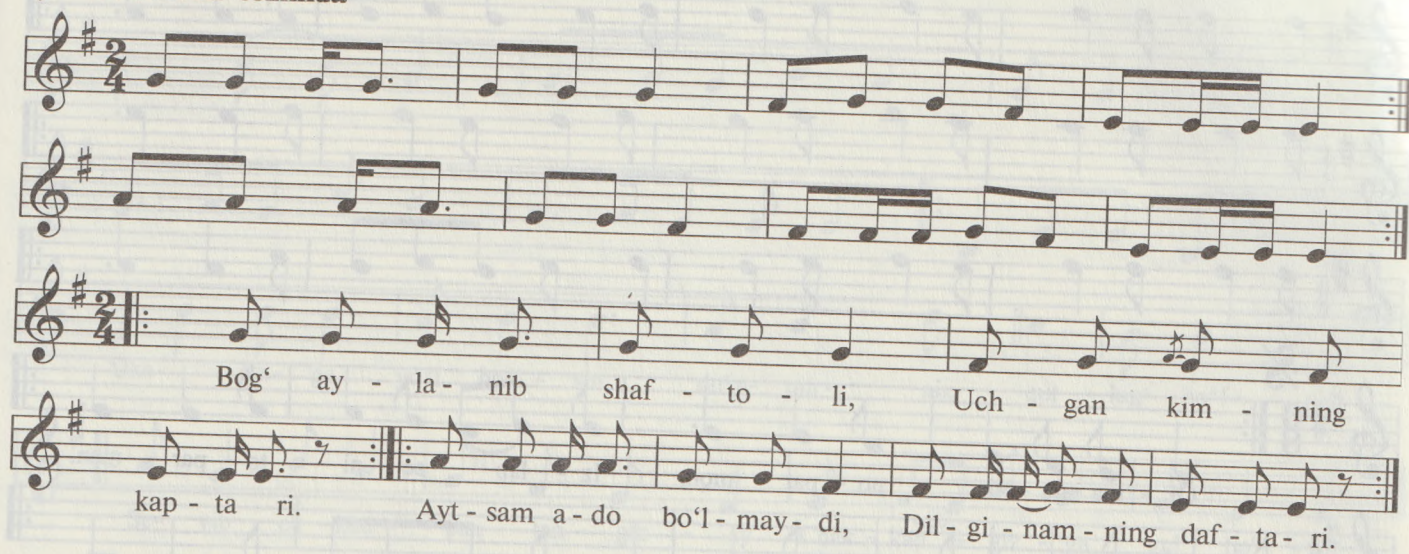

FOLKLOR MISIQA ASARLARIDAN NAMUNALAR

BOG' AYLANIB

usul:

*) O'rtacha tezlikda

Bog' ay - la - nib shaf - to - li, Uch - gan kim - ning
kap - ta ri. Ayt - sam a - do bo'1 - may - di, Dil - gi - nam - ning daf - ta - ri.

Bog' aylanib shaftoli,
Uchgan kimning kaptari.
Aytsam ado bo'lmaydi,
Dilginamning daftari.

Osmonda yulduzgina,
Sanasam o'ttizgina.
O'zinga o'zing qilding,
Yotasan yolg'izgina.

Qoshing asli qoradir,
O'sma qo'yganing yolg'on.
Sening uchun men kuygan,
Sening kuyganing yolg'on.

Qizil gul shona-shona,
Qo'limda angishvona,
Angishvona demanglar,
Yordan qolgan nishona.

Qoshing qora qayloma,
Yorga ko'ngil boylama.
Yorga ko'ngil boylasang,
Tashlab ketsa yig'lama.

Izoh: Qaytaruvning birinchi marotabasi yakkaxon, ikkinchi marotabasi esa jamoa tomonidan ijro etilishi mumkin.

* Cholg'u yo'lidagi ohangni har xil shtrixda ijro etish mumkin.

OLMA GULI

O'rtacha tezlikda

Ol - ma gu - li no - par - mon, Iz - lab se - ni to - par - man.

Iz - lab se - ni top - gan - da - yo O'ng yu - zing - dan o' - par - man.

Qo - shing - ni qo - ra - si - ga - yo Hol bo' - lay o - ra - si - ga.

As - lo rah - ming kel - may - di - yo Bi - rov - ning bo - la - si - ga.

Naqarot:

Olma guli noparmon,
Izlab seni toparman.
Izlab seni topganda,
O'ng yuzingdan o'parman.

Qoshingning qorasiga,
Xol bo'lay orasiga.
Aslo rahming kelmaydi,
Birovning bolasiga.

Naqarot:

Oshib keldim oq toshdan,
Savdogar bo'ldim yoshdan.
Savdogari qurisin,
Ayrildim qalam qoshdan.

Ariq bo'yida jiyda,
Jiydaning guli mayda.
Hammaning yori uyda,
Bizning qalam qosh qayda.

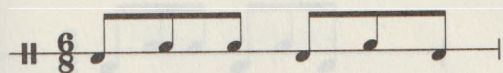
Naqarot:

Qizil gul taram-taram,
Davlatim yoru jo'ram.
Davlat bo'lsa topilar,
O'lmasin yoru jo'ram.

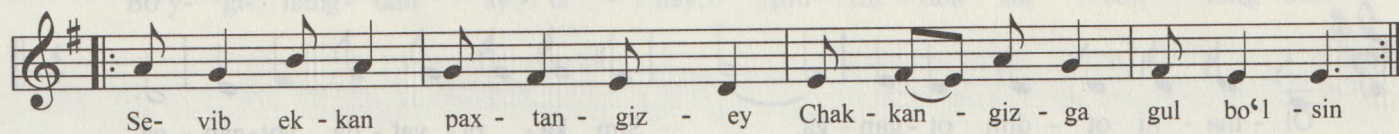
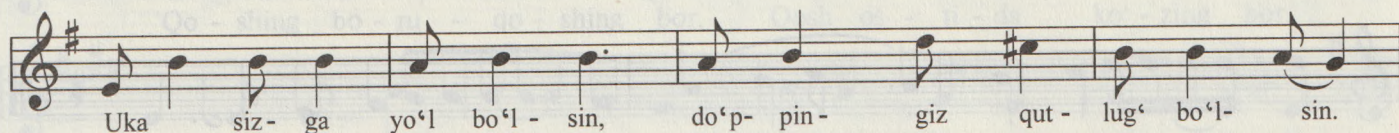
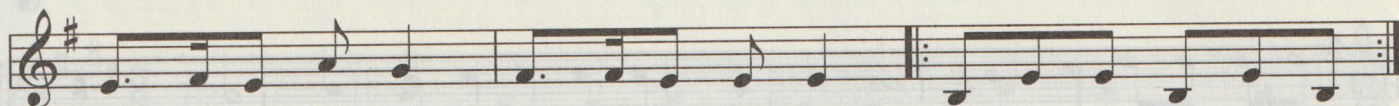
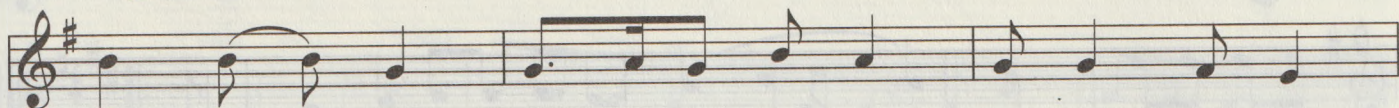
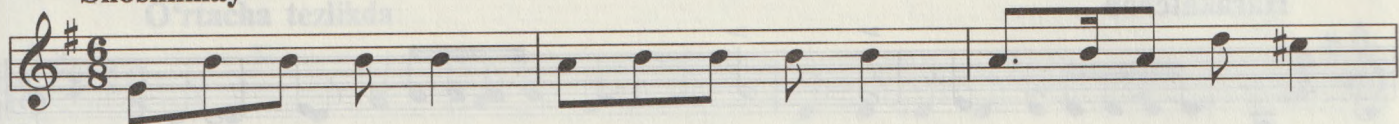
Naqarot:

UKA SIZGA YO'L BO'LSIN

Shoshilmay

Uka sizga yo'l bo'lsin,
Do'ppingiz qutlug' bo'lsin.
Sevib ekan paxtangiz,
Chakkangizga gul bo'lsin.

Ot mindim ola qashqa,
Sakraydi tog'u toshga.
O'yinchining maqomi,
Kechagidan bir boshqa.

Mundan bordim besh beshga,
Sigir oldim o'n beshga.
Suti qaymog'i sizga,
O'ynab bersangiz bizga.

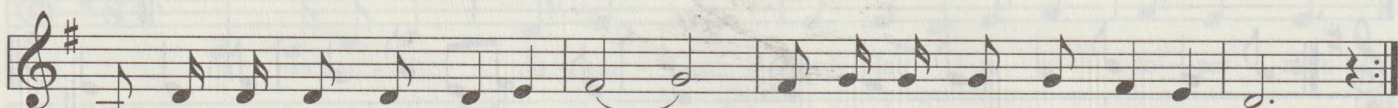
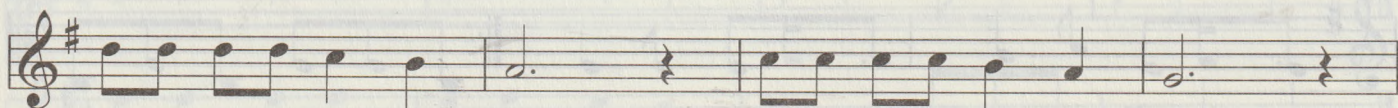
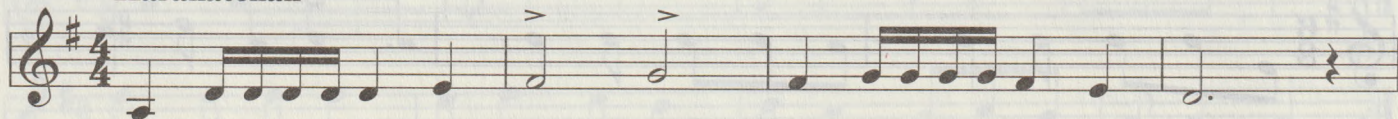
Mehmonxonang o'chog'i,
Supochada po'chog'i
So'rasam indamaysiz,
Nima bo'ldi kechagi.

OLMANI OTDIM

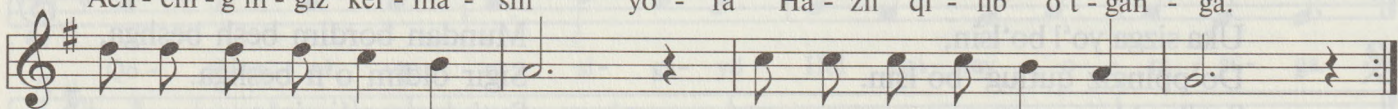
Harakatchan

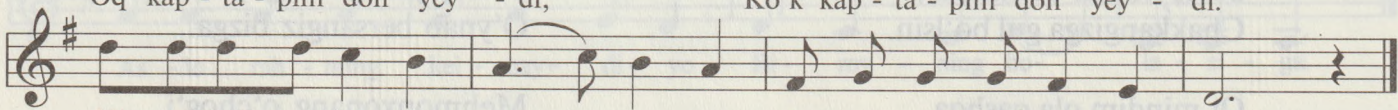
Ol - ma - ni ot - dim ot - gan - ga,   Sim ka - ra - vat - da yot - gan - ga.

Ach - chi - g'in - giz kel - ma - sin   yo - ra Ha - zil qi - lib o't - gan - ga.

Oq kap - ta - pim don yey - di,   Ko'k kap - ta - pim don yey - di.

Xip - pi bo'l - gan yi - git - lar,   vo - yey   Qo'l - ni yuv - may non - yey - di.

Olmani otdim otganga,
Sim karavotda yotganga.
Achchig'ingiz kelmasin,
Hazil qilib o'tganga.

Oq kaptarim don yeydi,
Ko'k kaptarim don yeydi.
Xippi bo'lgan yigitlar,
Qo'lni yuvmay non yeydi.

Echki boqdim enishga,
Oldi tushdi qamishga.
Xippi bo'lgan opajon,
Pul yubordik, kalishga.

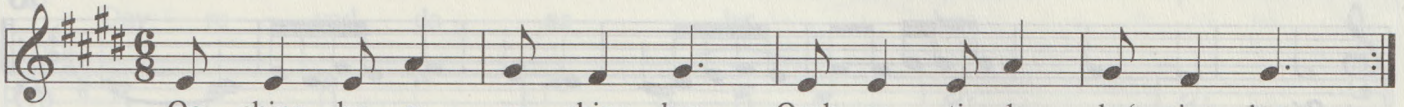
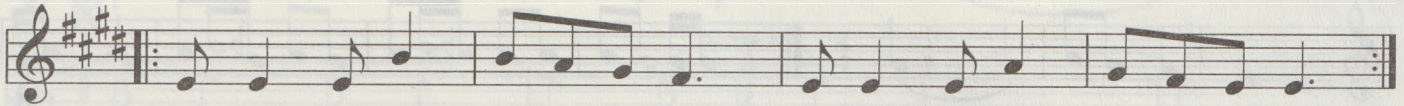
Uka oting ko'kmidi,
Ko'k bedasi yo'qmidi.
Buncha zimdan qaraysan,
Hech ko'rganing yo'qmidi.

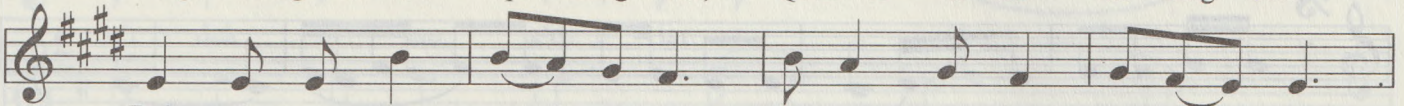
QOSHING

O'rtacha tezlikda

Qo - shing bo - ru - qo - shing bor, Qosh os - ti - da ko' - zing bor.

Bo'y- gi- nang- dan ay - la - nay, Shi- rin - sha - kar so' - zing bor.

Qoshing boru-qoshing bor,
Qosh ostida ko'zing bor.
Bo'yginangdan aylanay,
Shirin-shakar so'zing bor.

Qoshing qiyolaysanmi,
Choynak, piyolaysanmi.
Yugurib-yugurib o'ynasang,
Bizdan uyalasanmi.

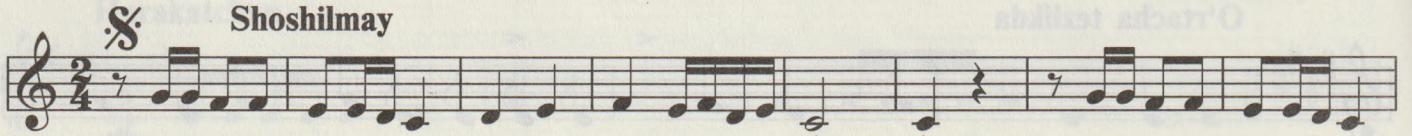
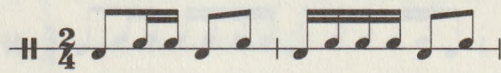
Qo'qon yo'li o'rama,
Qovunlari to'rlama.
Shaharlikdan uylansang,
Sochi kalta, ulama.

Bedana bo'lib uchdim,
Sholi poyaga tushdim.
Peshonamdan aylanay,
Bog'bon bolaga tushdim.

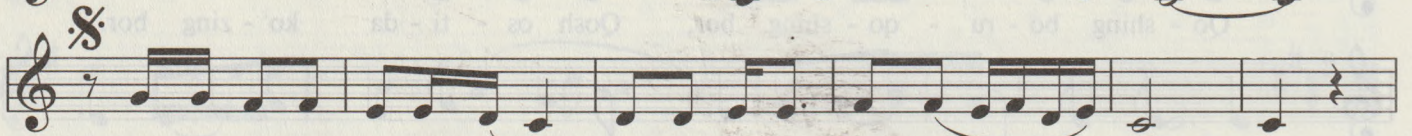
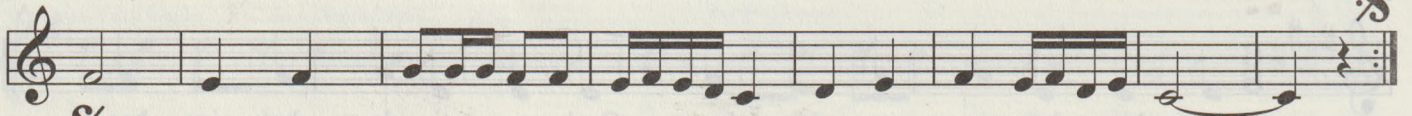
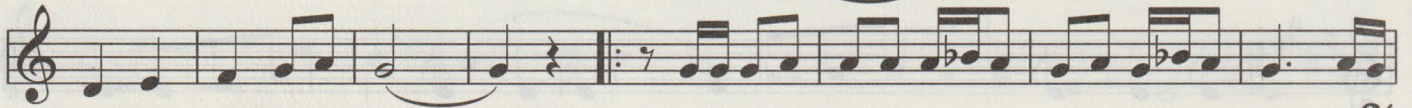
Tom ustida beda bor,
Maydasini elab ol.
Beshariqda besh qiz bor,
Satangini saylab ol.

ESHİK OLDI GULHOVOZ

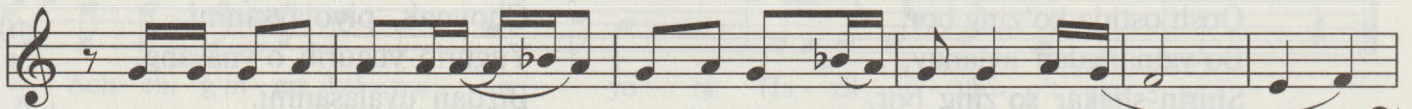
Shoshilmay

E - shik ol - di gul ho - vuz gul ter - ga - ni kel - gan - miz

Gul - ni ba - ho - na qi - lib yor ko' r - ga - ni kel - gan - miz

E - shik ol - di muz - gi - na, Muz - da o'ynar qiz - gi - na - yo

Kim - ning yo - ri bo' - la - san chit ko'y - lak - li qiz - gi - na

Eshik oldi gul hovuz,
Gul terгани kelganmiz.
Gulni bahona qilib,
Yor ko'rgani kelganmiz.

Eshik oldi muzgina,
Muzda o'ynar qizgina.
Kimning yori bo'lasan,
Chit ko'ylakli qizgina.

Ariq bo'yida yalpiz,
Qo'ynimda ola tarvuz.
Bizning yordan xat keldi,
Qanday boramiz yolg'iz.

Bir yorim bor to'linoy,
Yorginamni bir maqtoy:
Og'izlari o'ymoqday,
Ikki yuzi qaymoqday.

DAYROVODDA NELAR BOR

Ufor tezligida

Day - ro - vod - da ne - lar bor
o' - rak bi - lan g'oz - lar bor
O' - rak o' - lib g'oz qol - sin
Dush - man o' - lib do'st qol - sin

Dayrovodda nelar bor,
O'rdak bilan g'ozlar bor.
O'rdak o'lib g'oz qolsin,
Dushman o'lib do'st qolsin.

Osmonda oying bo'lsa,
Choynakda choying bo'lsa.
Oldingda yoring bo'lsa,
Piyolang o'ynab tursa.

Osmonga pir-piraydi,
To'rg'ay desam bedana.
Labingdagi xolingni,
Sepgul desam sedana.

Jugarini yuldirma,
Poyasiga bildirma.
Shu bobongni o'ynatsang,
Kampiriga bildirma.

Mundan borsam yotibsan,
Gul yostiqqa botibsan.
Gul yostiqni ko'tarsam,
Guldan toza yotibsan.

OLMA OQIB KELADI

Ulor tezligida

O'rtacha tezlikda

Ol- ma o - qib ke - la - di Be - hi qal - qib ke - la - di

Ko'n- gil ber - gan yor - gi - nam Nur - day bal - qib ke - la - di

Olma oqib keladi,
Behi qalqib keladi.
Ko'ngil bergan yorinam,
Nurday balqib keladi.

Osmondagi oy bo'lsam,
Jumla olamni ko'rsam.
Ko'ngil bergan yorimni,
Kunda-kunda bir ko'rsam,

Nihol ekdim husayin,
Uch-uchini kesayin.
Nihol hosil berganda,
Yor kelganda uzayin.

Qoshingning andozasi,
Namangan darvozasi.
Qoshingni bir qoqib qo'y,
Joningning sadaqasi.

Qizil guling bo'layin,
Tuflichanga to'layin.
Hammaning ko'zi senda,
Ko'z tumoring bo'layin.

OZIQLI OT HORIMAS

Tez sur'atda

O - ziq - li ot hori - mas   Qa - tiq ich - gan qa - ri - mas
 La - li ba - dax - shon   ba - le bu men - ga rav - shan
 A - mal - pa - rast   u - kam - la - re   O - ta - si - ni ta - ni - mas
 la - li ba - dax - shon   ba - le bu men - ga rav - shan.

Oziqli ot horimas,
 Qatiq ichgan qarimas.
 Amalparast ukamlar,
 Otasini tanimas.

Avtobuschi ukamning,
 Mo'ylovlari burama.
 Chiptasiga pul bersang,
 Qaytimini so'rama.

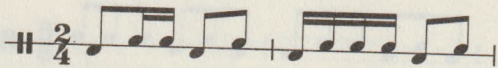
Men do'konda turaman,
 Xaridordan uraman.
 Xaridordan yulmasam,
 Qandaygina yuraman.

Bozor borsang bozi bor,
 Dumi tushgan tozi bor.
 Tozilarni o'ynatgan,
 Bir kashmiri qozi bor.

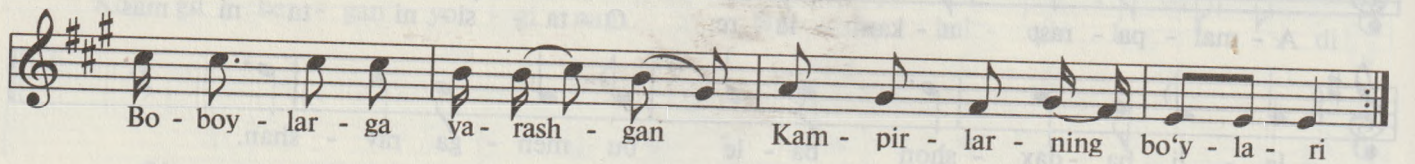
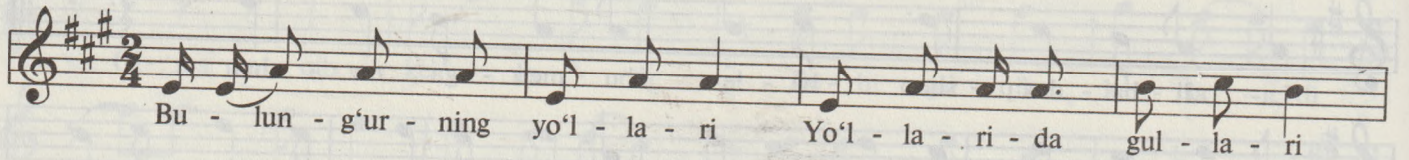
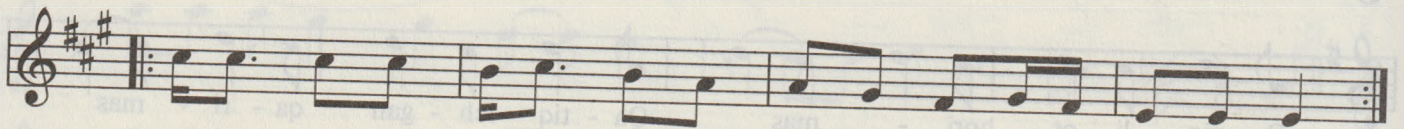
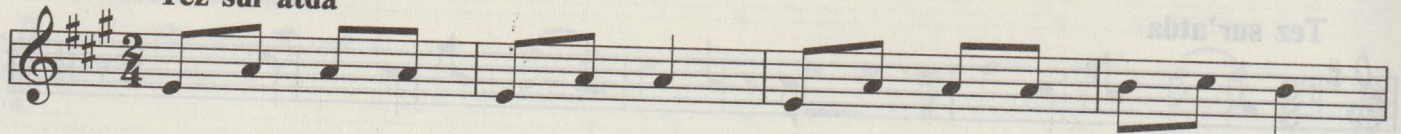
Boqqa kirdim oralab,
 Olma uzdim saralab.
 Chollar o'yin tushganda,
 Kampir qarar mo'ralab.

BULUNG'URNING YO'LLARI

Tez sur'atda

Bulung'urning yo'llari,
Yo'llarida gullari.
Boboylarga yarashgan,
Kampirlarning bo'ylari.

Osmondagi bo'z to'rg'ay,
Bo'zlamasang na bo'lg'ay.
Jindakkina jonimni,
Qiynamasang na bo'lg'ay.

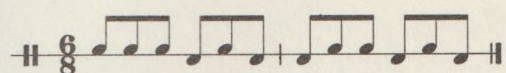
Ro'molimni olibsan,
Bir xiyolga boribsan.
U xiyoling kam xiyol,
Uvolimga qolibsan.

Sohibkorga yor bo'lsang,
Shoyi ko'ylak kiyasan.
Etagini qaytarib,
Bog'dan olma terasan.

Oshib keldim elinga,
Tilla kamar belimda.
Sen vafodor yor bo'lsang,
Gullar to'shay yo'lingga.

DARYOGA BORDIM KECHGALI

O'rtacha tezlikda

Dar - yo - ga bor - dim kech - ga - li
 O' - tir - dim suv ich - ga - li
 Biz - ning yor - dan xat kel - di Jon jo - nay
 Qa - no - tim yo'q uch - ga - li

Daryoga bordim kechgali,
 O'tirdim suv ichgali.
 Bizning yordan xat keldi,
 Qanotim yo'q uchgali.

Kadi ekdim qo'riqqa,
 Pushtasidan gul chiqdi.
 Beshikdagi o'g'limga,
 Tok ochdi deb pul chiqdi.

Gul bargini tuyaman,
 Qo'limga xino qo'yaman.
 Laganbardor ukamning,
 Otini chatoq qo'yaman.

Do'kon ekan xazina,
 Ustiga qo'ydim ozgina.
 Xaridordan o'marib,
 Yashayapman sozgina.

Tomorqaga tarvuz ek,
 Azot bersang o'sadi.
 Satanglikning qurboni,
 Sumbul sochni kesadi.

O'quv qo'llanma

NOZIM QOSIMOV

MUSIQA FOLKLOR IJROCHILIGI

Muharrir *O. Rahimov*

Musavvir *A. Bobrov*

Badiiy muharrir *Yu. Gabzalilov*

Texnik muharrir *T. Smirnova*

Musahhih *F. Ortiqova*

Kompyuter sahifalovchi *B. Babaxodjaeva*

IB № 4150

Bosishga 25.06.03 y. da ruxsat etildi. Bichimi 60×90¹/₈; "Tayms" garnitura. Ofset bosma.
5,0 shartli bosma toboq. 5,8 nashr tobog'i. Jami 3000 nusxa. 267 raqamli buyurtma.

28—2003 raqamli shartnoma. Bahosi shartnoma asosida.

O'zbekiston matbuot va axborot agentligining G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa
ijodiy uyi. 700129. Toshkent. Navoiy ko'chasi, 30//700128. Toshkent.

Usmon Yusupov ko'chasi, 86.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
Xalq laparlarining janr xususiyatlari.....	5
Laparlarining mavzu doirasi va qiro shakllari.....	11
O'zbek xalq laparlarining hadiyati.....	15
Folklor musiqa asarlaridan namunalari.....	27

NOZIM QOSIMOV

MUSIQA FOLKLOR IJROCHILIGI

Qosimov, Nozim.

Musiqa folklor ijrochiligi: (O'quv qo'llanma) / Mas'ul muharrir O'. G'. Toshmatov. — T.: G'. G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2003. — 40 b.

Mazkur o'quv qo'llanma Abdulla Qodiriy nomidagi Toshkent davlat madaniyat instituti Ilmiy Kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan. U musiqa folklor ijrochiligi janrining mustaqil yo'nalishlaridan bo'lgan o'zbek xalq laparlari va ularning ijrochiligi bilan bog'liq masalalarni o'z ichiga oladi. Qo'llanmadan musiqa va san'at maktablari, litsey va kollejlari hamda oliy o'quv yurtlarining folklor va an'anaviy ijrochiligi bilan bog'liq bo'limlari foydalanishi mumkin. Shuningdek, folklor — etnografik jamoalarining ish jarayoni uchun ham tavsiya etiladi.

BBK 85.31(5U)ya 723

